

Nous horitzons de recerca

1. L'HABITACIÓ A MAITLAND PARK ROAD

Pocs mesos després de l'entrevista amb John Swinton, una nit de gener del 1881, un home amb una barba gairebé blanca del tot seia a la seva habitació del nord de Londres llegint una pila de llibres i anotant-ne escrupolosament els passatges més importants. Amb gran perseverança, seguia tirant endavant l'objectiu que s'havia fixat per a la seva existència: aportar al moviment dels treballadors la base teòrica per destruir el mode de producció capitalista.

El seu estat físic mostrava els senyals de dècades d'intens treball quotidià dedicat a llegir i escriure. Tenia a l'esquena i altres parts del cos cicatrius dels terribles abscessos que li havien aparegut durant els anys que treballava en *El capital*. A l'esperit hi portava altres ferides, d'una vida de privacions i dificultats, mitigades de tant en tant per la satisfacció dels cops que infligia als peixos grossos de la classe dominant i als rivals polítics del seu mateix bàndol.

A l'hivern, sovint se sentia fatigat i debilitat a mesura que el procés d'envelliment va començar a minvar-li l'energia habitual, i la seva muller tenia motius per estar cada vegada més anguniosa per l'estat de la seva salut. Però continuava sent Karl Marx. Amb la seva passió de sempre, maldava per la causa de l'emancipació de la classe treballadora. Ho feia amb el mateix mètode que havia

adoptat des dels seus primers anys d'universitat: severament rigorós i intransigentment crític.

Assegut en una cadira de fusta amb braços, on durant anys s'havia cremat les celles tot el dia i fins ben entrada la nit, davant d'un modest escriptori d'uns tres peus de llarg i dos d'ample.²⁵ A penes hi havia espai per a un llum de taula de pantalla verda, els fulls amb què solia escriure i un parell de llibres dels quals copiava les citacions que més li interessaven. No li calia res més.

El seu estudi es trobava al primer pis de la casa, amb una finestra que donava al jardí. Després que els metges li prohibissin fumar, l'olor de tabac havia desaparegut de la cambra, però les pipes d'argila cuita que havia aspirat durant tants anys mentre estava immers en les seves lectures encara hi eren per recordar-li les nits insomnes transcorregudes desmuntant els clàssics d'economia política.

Un mur impenetrable de prestatges, abarrotats fora mida de llibres i diaris, amagava les parets. La seva biblioteca no era imponent com la dels intel·lectuals burgesos de la seva mateixa talla, però clarament molt més adinerats que ell. En els anys de pobresa havia utilitzat majorment els volums de la sala de lectura del British Museum, però posteriorment va col·leccionar prop de dos mil volums.²⁶ La secció de llibres més important era la dedicada a l'economia, però també tenia molts clàssics de teoria política i un bon nombre d'estudis d'història, particularment de francesa, i d'obres de filosofia, sobretot de tradició alemanya. Les ciències també hi eren ben representades.

La varietat de disciplines es corresponia amb la diversitat de llengües en què estaven escrits els llibres. Els volums en alemany representaven un terç del total; els escrits en anglès gairebé un quart i els escrits en francès un mica menys d'un quart. No hi faltaven volums en altres llengües romàniques com l'italià, però a

25. Vegeu el capítol «John Swinton, Crusading Editor», a Sender Garin, *Three American Radicals: John Swinton, Charles P. Steinmetz, and William Dean Howells* (Boulder, CO: Westview Press, 1991), p. 1-41.

26. Vegeu Hans-Peter Harstick, Richard Sperl i Hanno Strauß, «Einführung», a *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*, Karl Marx i Friedrich Engels, MEGA², IV/32:73. Aquest volum de més de 730 pàgines, que és fruit de setanta-cinc anys de recerca, conté un índex de 1.450 llibres (2.100 volums) –dos terços del total dels quals pertanyien a Marx i Engels (2.100 llibres en 3.200 volums)– com també un llistat de totes les pàgines a les quals va fer anotacions. També conté referències als comentaris marginals de Marx en 40.000 pàgines de 830 textos.

partir del 1869, quan va començar a aprendre el rus per estudiar directament els llibres que descrivien les transformacions que tenien lloc en l'imperi tsarista, els llibres en alfabet ciríl·lic van passar a ocupar una secció considerable.

Però les prestatgeries de Marx no contenien només textos acadèmics. Un corresponçal anònim del *Chicago Tribune*, que va visitar l'estudi el desembre del 1878, en va descriure així el contingut:

Generalment es pot jutjar algú pels llibres que llegeix, i el lector en pot treure les pròpies conclusions quan dic què vaig veure amb un simple cop d'ull: Shakespeare, Dickens, Thackeray, Molière, Racine, Montaigne, Bacon, Goethe, Voltaire, Paine; anglesos, nord-americans i francesos, *llibres blaus*;²⁷ obres polítiques i filosòfiques en rus, alemany, espanyol, italià, etc.²⁸

Paul Lafargue va fer un relat similar dels interessos literaris de Marx i dels seus amplis coneixements. Tot recordant el seu estudi –del qual va dir: «Cal conèixer aquella cambra històrica per poder penetrar en la intimitat de la vida espiritual de Marx»–, va escriure:

Se sabia Heine i Goethe de memòria i sovint els citava en les seves converses; era un lector assidu de poetes en totes les llengües europees. Cada any llegia Èsquil en l'original en grec. Considerava que ell i Shakespeare eren els principals genis dramàtics que havia donat la humanitat... Dant i Robert Burns figuraven entre els seus poetes preferits. Era un gran lector de novel·les i tenia preferència per les del segle XVIII, especialment per *Tom Jones*, de Fielding. Els novel·listes moderns que li semblaven més interessants eren Paul de Kock, Charles Lever, Alexandre Dumas pare i Walter Scott, de qui considerava que la seva *Old Mortality* era una obra mestra. Tenia una clara preferència pels relats d'aventures i d'humor. Situada Cervantes i Balzac per sobre de tots els altres novel·listes.

27. Els «llibres blaus», anomenats així per la seva encuadernació blava, eren informes de comissions parlamentàries sobre qüestions socials i aspectes de la vida industrial de diversos països. Marx en va fer molt ús per a la seva obra *El capital*.
28. «Account of Karl Marx's Interview with the *Chicago Tribune* Correspondent», *Chicago Tribune*, 5 de gener del 1879, MECW, 24:569; «Interview mit dem Grundleger des modernen Sozialismus. Besondere Korrespondenz der «Tribune», 5 de gener del 1879, MEW, 34:508-509.

En Don Quixot va veure l'èpica de la cavalleria agonitzant, de les virtuts de la qual es feia mofa i eren ridiculitzades en el món burgès emergent. Admirava tant Balzac que tenia la intenció d'escriure una ressenya de la seva gran obra *La comèdia humana* tan aviat com hagués acabat el seu llibre sobre economia. [...] Marx podia llegir en totes les llengües europees. [...] Li agradava repetir la dita: «Una llengua estrangera és una arma en la lluita de la vida». [...] Va emprendre l'estudi del rus [...] i en sis mesos ja en va saber prou per gaudir de la lectura dels poetes i els escriptors en prosa russos; tenia predilecció per Puixkin, Gogol i Sxedrín.²⁹

Lafargue també va subratllar la relació de Marx amb els seus llibres. Eren

eines per a la seva ment i no pas articles de luxe. «Són els meus esclaus i han d'obeir la meva voluntat», solia dir. [...] doblegava els angles de les pàgines, feia anotacions als marges amb llapis i en subratllava ratlles senceres. Mai no escrivia damunt dels llibres, però a vegades no podia evitar posar-hi un signe d'admiració o un interrogant quan l'autor anava massa lluny. El seu sistema de subratllar li facilitava localitzar qualsevol pasatge que necessités d'un llibre.³⁰

Hi dedicava tanta atenció que es definia ell mateix com «una màquina condemnada a devorar-los i, després, llençar-los, en una forma alterada, a la pila de fems de la història».³¹

La biblioteca de Marx també contenia les obres pròpies, que al final no van ser tan nombroses com les que havia planejat escriure i que va haver de deixar inacabades a causa de la seva intensa activitat intel·lectual. Hi havia exemplars de *La Sagrada Família* (1845) i *La misèria de la filosofia* (1847), i certament no escassejaven els exemplars del *Manifest del Partit Comunista* (1848), escrit juntament amb Engels (1820-1895) i publicat oportunament just abans de les revolucions

29. Lafargue, a *Reminiscences of Marx and Engels*, ed. Institute of Marxism-Leninism, p. 73-75. Sobre els amplis interessos i coneixement literaris de Marx, vegeu Siebert S. Praver, *Karl Marx and World Literature* (Londres: Verso, 2011), particularment p. 384-385.

30. *Ibid.*, p. 73.

31. Karl Marx a Laura i Paul Lafargue, 11 d'abril del 1868, MECW, 43:10; MEW, 32:545.

del 1848, malgrat que va tenir una àmplia difusió a partir dels anys setanta del segle XIX. Textos polítics com *El divuitè de brumari de Louis Bonaparte* (1852) i el seu polèmic *La història de la vida de Lord Palmerston* (1853-1854) estaven col·locats al costat d'opuscles de política com *Revelacions sobre el procés contra els comunistes a Colònia* (1853) i les *Revelacions sobre la història diplomàtica del segle XVIII* (1856-1857), a més dels menys coneguts *Contribució a la crítica de l'economia política* (1859) i *Herr Vogt* (1860). Entre els escrits dels quals estava més orgullós hi havia, naturalment, *El capital*, que a la seva època ja s'havia traduït al rus i al francès, i les conferències i les resolucions més importants de l'Associació Internacional de Treballadors.

Entaforats en alguna banda, també hi havia exemplars d'articles i revistes que havia editat de jove: entre aquests, els *Deutsch-Französische Jahrbücher* [Annals francoalemanys] del 1844; l'últim número del diari *Neue Rheinische Zeitung* [Nova gaseta renana], publicat en vermell abans de la victòria del front contrarevolucionari, el 1849, i els fascicles de la *Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue* [Nova gaseta renana. Revista d'economia política], de l'any següent. Altres seccions de la biblioteca contenien desenes de quaderns d'extractes i manuscrits incomplets, malgrat que la majoria d'aquests els guardava a les golfes, que era on es conservaven tots els projectes que havia començat en algun moment de la seva vida i que mai no havia aconseguit acabar. Aquest gruix de textos, alguns abandonats a la «crítica rosegadora dels ratolins»,³² consistia en un bon nombre de quaderns i fulls dispersos.³³

Entre els manuscrits inacabats es trobava el que posteriorment va esdevenir *Els manuscrits econòmics i filosòfics de 1844* i *La ideologia alemanya* (1845-1846), dos dels textos més llegits i debatuts del segle XX. Marx —que no va publicar mai «ni una sola obra sense revisar-la repetidament fins que n'hagués trobat la forma més

32. Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, MECW, 29:264; *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW, 13:9.

33. Un any després de la mort de Marx, Engels va escriure a Laura Lafargue el 16 de febrer del 1884: «Finalment hem buidat l'antic "magatzem", hem trobat moltíssimes coses que calia conservar, però ben bé mitja tona de diaris vells que era impossible classificar... Entre els manuscrits hi ha la primera versió d'*El capital* (1861-63) i allà he trobat uns quants centenars de pàgines titulades *Theories of Surplus Value* [Teories sobre la plusvàlua]», MECW 47:104.

apropiada» i que «abans cremaria els seus manuscrits que deixar-los inacabats»³⁴ sens dubte hauria estat molt sorprès i impressionat negativament de la publicitat que se'ls va donar.

Els seus manuscrits de més volum i rellevància, tanmateix, eren els relacionats amb els esbossos preliminars d'*El capital*, a partir dels *Fonaments de la crítica de l'economia política* (els anomenats *Grundrisse*) del 1857-1858, fins als darrers apunts redactats el mateix any 1881. La part més important de la correspondència, que Marx i Engels solien anomenar «arxiu del partit», es trobava, de fet, a casa d'Engels.

Al mig de l'estudi atapeït de Marx hi havia un sofà de pell on s'estirava a descansar de tant en tant. Un dels seus rituals de relaxació habituals era passejar-se al voltant de la cambra. Efectivament, segons Lafargue, «es pot dir que fins i tot treballava donant tombos per la cambra, i només s'asseia poques estones per escriure el que li venia al cap mentre caminava». Recorda que a Marx també «li agradava caminar amunt i avall mentre parlava i s'aturava de tant en tant quan l'exposició s'animava o la conversa prenia un tomb més seriós». Un altre visitant regular d'aquella època va dir que «tenia el costum, quan es mostrava poc o molt interessat en la conversa, d'anar amunt i avall de l'habitació enèrgicament, com si es passegés per la coberta d'una goleta per fer exercici».³⁵

Davant del seu escriptori hi havia una altra taula. Un visitant casual hauria quedat esgarrifat de l'escampall de papers que hi havia al damunt, però qualsevol que conegués Marx sabia que era conscient que el desordre només era aparent:

En realitat tot estava al lloc previst i ell tenia a tocar de la mà el llibre o el quadern que li calien. Fins i tot durant les converses sovint s'aturava per ensenyar en un llibre la citació a què acabava de fer referència. Ell i el seu estudi eren una sola cosa: els llibres i els papers que hi tenia estaven tant sota el seu control com les seves extremitats.³⁶

El darrer element del mobiliari era una calaixera grossa. Al damunt hi col·locava retrats de gent que apreciava, com el camarada

34. Lafargue, *op. cit.*, p. 74.

35. Henry Hyndman, *The Record of an Adventurous Life* (Londres: Macmillan, 1911), p. 250.

36. Lafargue, *op. cit.*, p. 73.

Wilhelm Wolff (1809-1864), a qui va dedicar *El capital*. Durant molt de temps, a l'estudi també havien format part de l'estudi un bust de Júpiter i dos bocins de les parets de la casa de Gottfried Leibniz (1646-1716); les dues relíquies eren regals del seu metge, i durant molts anys estimadíssim amic, Ludwig Kugelmann (1828-1902), que les va donar a Marx el Nadal del 1867 i pel seu cinquanta-dosè aniversari, el 1870, quan es va enderrocar a Hannover la casa del filòsof alemany més important del segle XVIII.

Marx i la seva família vivien en una casa adossada al número 41 de Maitland Park Road, al nord de Londres. S'hi havia traslladat el 1875, després d'haver llogat un habitatge més ampli i més car al número 1 durant deu anys.³⁷ En aquella època, la família nuclear consistia en Marx i la seva muller, Jenny, la seva filla petita, Eleanor (1855-1898), i Helene Demuth (1820-1890), la devota governanta que va viure amb ells gairebé quaranta anys. També tenien tres gossos, dels quals Marx n'estava molt. Toddy, Whisky i un de tercer, del qual es desconeix el nom, eren «animals de cap raça en concret [...] però que certament eren uns membres importants de la casa».³⁸ Marx tenia dues filles més, Jenny Longuet i Laura Lafargue (1845-1911), però ja no van viure amb ell quan es van casar.

El 1870, després que Engels es retirés del seu negoci i deixés la casa de Manchester, es va instal·lar al número 122 de Regent's Park Road, a no gaire més d'un quilòmetre de la casa del seu camarada, amb qui compartia la lluita política i una molt sincera amistat d'ençà del 1844.³⁹

Com que Marx tenia diversos problemes de salut, «ja feia anys que els metges li havien prohibit rigorosament que treballés de nit».⁴⁰ Però ell va continuar ocupant incansablement els dies amb la recerca, principalment per acabar *El capital*, el segon volum del qual ja havia estat en preparació d'ençà de la publicació del primer, el 1867.

37. Vegeu Asa Briggs i John Callow, *Marx in London: An Illustrated Guide* (Londres: Lawrence and Wishart, 2008), p. 62-65.

38. Marian Comyn, «My Recollections of Marx», *The Nineteenth Century and After* 91 (1922): p. 165.

39. El juliol de 1870, com a hereu en part de la fàbrica de filatures Ermen & Engels, Friedrich Engels va vendre la seva part del negoci i en va treure un capital suficient per assegurar-se una vida decent per a ell i la família Marx.

40. Karl Marx a Nikolai Danielson, 19 de febrer del 1881, MECW, 46:61; MEW, 35:154.

Marx també seguia críticament els esdeveniments polítics i econòmics de l'època i intentava predir els nous escenaris que aquests podrien produir en l'emancipació de les classes treballadores. Al final, la seva ment enciclopèdica, guiada per la curiositat insaciada, el va portar a actualitzar contínuament els seus coneixements i a estar al dia dels darrers desenvolupaments científics. Per aquesta raó, als darrers anys de la seva vida, Marx va omplir desenes de quaderns amb comentaris i extractes de nombrosos volums de matemàtiques, fisiologia, geologia, mineralogia, agronomia, química i física; a més d'articles de diaris i revistes, revisava diaris de sessions parlamentàries, material estadístic i informes i publicacions governamentals, com és el cas dels «llibres blaus». El temps que dedicava a aquests estudis, en diverses llengües, rares vegades s'interrompia. Fins i tot Engels se'n ressentia: deia que «amb penes i treballs» aconseguia «convèncer-lo perquè abandonés el seu estudi».⁴¹ A part d'aquests casos excepcionals, Marx només sortia de l'estudi per a les pauses i les cites habituals.

Al vespre es posava un abric i s'encaminava cap al Maintland Park, que no era lluny de casa, on li agradava passejar amb el seu net gran, Johnny Longuet (1876-1938), o a Hampstead Heath, on passava molts diumenges amb la família. Una amiga de la seva filla petita, l'actriu Marian Comyn (1861-1938), va descriure sucintament una escena que havien contemplat sovint:

Moltes vegades, en fer-se fosc, mentre Eleanor Marx i jo sèiem a l'estora davant de la llar de foc de la sala, sentíem que la porta de l'entrada es tancava suaument i immediatament després vàiem passar per davant de la finestra la figura del doctor, abillat amb una capa negra i un barret tou de feltre –la seva filla deia que semblava un conspirador tret d'una obra de teatre. Sovint tornava a casa quan ja era negra nit.⁴²

Un altre moment de relaxació eren les reunions de l'anomenat Dogberry Club,⁴³ un nom que provenia del personatge de l'obra

41. Karl Kautsky, a *Gespräche mit Marx und Engels*, ed. Hans Magnus Enzensberger (Frankfurt: Insel, 1973), p. 556.

42. Marian Comyn, *op. cit.*, p. 163.

43. Cf. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:82; MEW, 35:178.

de William Shakespeare *Molt soroll per a no res* (1598-1599). S'hi feien lectures de les obres del Bard i sopars que preparaven Engels, els seus amics més íntims i amics de les filles de Marx.⁴⁴ El sarcasme que gastava Marx per descriure les seves impressions d'aquelles vetllades no era menys incisiu que el que dedicava als seus adversaris teòrics per desautoritzar-los: «És una cosa ben estranya que una persona no pugui viure bé sense companyia i que, quan en té, un procuri desfer-se'n amb afany».⁴⁵

Les dificultats a la llar dels Marx no els van privar d'obrir la casa a visitants de diversos països, que venien a conversar cara a cara amb el reputat economista i famós revolucionari. La llista, el 1881, incloïa l'economista nascut a Crimea Nikolai Sieber (1844-1881), el professor universitari de Moscou Nikolai Kablukov (1849-1919), el periodista alemany i futur diputat del Reichstag Louis Viereck (1851-1921), el socialdemòcrata Friedrich Fritzsche (1825-1905) i el populista rus Leo Hartmann (1850-1908). També freqüentaven assíduament Maitland Park Road Carl Hirsch (1841-1900), un periodista vinculat al Partit Socialdemòcrata Alemany [*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*], Henry Hyndman (1842-1921), que precisament aquell any havia fundat la Federació Demòcrata (DF) a Anglaterra, i Karl Kautsky (1854-1938), un jove socialista originari de Praga, que havia viatjat a Londres per aprofundir els seus coneixements de política per mitjà de la seva relació amb Marx i Engels, i estava destinat a convertir-se en un dels teòrics més influents del moviment obrer.

Tothom que entrava en contacte amb Marx no es podia resistir a la fascinació de la seva personalitat ni podia evitar que el colpís la seva aparença física. Al polític escocès Mountstuart Elphinstone (1829-1906), que el va conèixer a principis del 1879, li va semblar que tenia una mirada «força dura, però l'expressió més aviat agradable i de cap manera la d'un senyor que té per costum menjar-se les criaturetes al bressol; goso dir que és la visió que en té la policia».⁴⁶

44. Cf. Marian Comyn, *op. cit.*, p. 161.

45. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:82; MEW, 35:178.

46. «Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff's Account of a Talk with Karl Marx: From a Letter to Crown Princess Victoria», 1 de febrer del 1879, MECW, 24:580; «Sir Mountstuart Elphinstone Grant Duff, Account of a Talk with Karl Marx: Aus einem Brief an Kronprinzessin Victoria», MEGA² I/25:438.

A Eduard Bernstein (1850-1932) també el van impactar la humanitat i la modèstia de Marx: «Pels comentaris que n'havia sentit, sobretot dels seus adversaris, m'havia fet la idea que em trobaria amb un ancià malagradós i busca-raons. I en canvi, vaig fer la coneixença d'un home de cabellera blanca i ulls foscos que somreien amablement i que parlava amb una gran gentilesa».⁴⁷

Kautsky recordava que «Marx tenia el posat digne d'un patriarca»,⁴⁸ que tenia «un somriure afable que gairebé semblava paternal»⁴⁹ i que, a diferència d'Engels, «que sempre anava ben vestit, les formes externes li eren del tot indiferents».⁵⁰

Marian Comyn també va descriure el seu temperament:

Tenia una personalitat extraordinàriament forta i dominant. Tenia el cap gros, cobert de cabells grisos més aviat llargs que feien joc amb una barba i un bigoti espessos; els ulls negres, tot i que petits, eren vius, penetrants, sarcàstics, amb espurnes d'humor. [...] Com a interlocutor era encantador, no criticava mai, participava en totes les bromes i, quan un acudit li semblava especialment còmic, reia fins que li queien les llàgrimes. Era el més gran de tots nosaltres, però quant a vitalitat ens passava la mà per la cara a tots els joves.⁵¹

Si la casa sovint era concorreguda, la bústia sempre era plena a vessar de cartes d'activistes i intel·lectuals que arribaven cada setmana de diversos països. Els remitents esperaven consultar el líder de l'Associació Internacional de Treballadors sobre els principals esdeveniments polítics del dia i demanar-li suggeriments sobre determinades decisions o línies d'actuació.

Feien de rerefons als dies de Marx els dies hivernals anglesos, grisos i plujosos. Com va escriure a Nikolai Danielson (1844-1918) el febrer del 1881, tot i que la seva «salut en general havia anat millorant d'ençà de la seva tornada de Ramsgate, el temps horrible, que durava mesos sencers» era el motiu pel qual tenia «un refredat

47. Edward Bernstein, *My Years of Exile* (Londres: Leonard Parsons, 1921), p. 156.

48. Kautsky, a *Gespräche mit Marx und Engels*, ed. Enzensberger, p. 556.

49. *Ibid.*, p. 558.

50. *Ibid.*, p. 556.

51. Marian Comyn, *op. cit.*, p. 161.

i una tos permanents que no el deixaven dormir bé». ⁵² Malauradament, la Jenny va empitjorar aquell hivern i amb la tornada de la primavera Marx va haver de recórrer a un nou especialista, Bryan Donkin (1842-1927), amb l'esperança que trobés una cura per a la seva esposa.

També va explicar al seu amic rus Danielson un altre fet depriment. Pel juliol del 1880 una amnistia del govern francès va permetre el retorn de centenars de revolucionaris que havien fugit a l'estranger per escapar de la repressió posterior a la Comuna del 1871. Tot i que la notícia no podia fer altra cosa que alegrar Marx, les implicacions personals que tenia per a ell eren irremeiablement doloroses. Al marit de la Jenny, la seva filla gran (amb qui feia deu anys que eren casats), el periodista i comunard Charles Longuet, li van oferir la posició de coeditor de *La justice*, el diari radical fundat per Georges Clemenceau (1841-1929), i per tant podia tornar amb la seva família a la capital francesa. La partença va causar una gran tristesa a Marx i la seva muller, ja que per a ells els seus «tres nets [...] eren una font inesgotable de joia de viure». ⁵³

Durant els propers mesos, el matrimoni constantment notava la seva absència, i Marx passava sovint dels sentiments d'alegria als de melancolia. Sempre demanava noves dels nens a les seves cartes a la Jenny:

Sense tu, en Johnny, en «Harra!» i el «Senyor Te», d'ençà que vau marxar estem ben avorrits. ⁵⁴ A vegades, si sento veus de criatures que s'assemblen a les dels nostres, corro a la finestra, i

52. Karl Marx a Nikolai Danielson, 19 de febrer del 1881, MECW, 46:60; MEW, 35:154.

53. *Ibid.*, MECW, 46:61; *ibid.*

54. Aquests eren els mots afectuosos amb què Marx es referia als seus tres nets: Jean, Henri (1878-1883) i Edgar Longuet (1879-1950). El més petit més endavant recordaria que el seu avi «jugava amb la canalla com si ell també fos un nen, sense preocupar-li gens ni mica que allò pogués minar la seva autoritat. Pel barri l'anomenaven "Papa Marx". Sempre duia llaaminadures a la butxaca per donar a la canalla. Més endavant va traspassar aquest amor als nets». Edgar Longuet, a *Gespräche mit Marx und Engels*, ed. Enzensberger, p. 579. August Bebel (1840-1913) recordava que Marx «sabia com jugar amb els seus dos nets i quin amor sentia per ells!» (August Bebel, *ibid.*, p. 528); Wilhelm Liebknecht observava que «per a Marx la companyia dels infants era una necessitat: immediatament refrescant i restauradora» (Wilhelm Liebknecht, a *ibid.*, 541); i Hyndman també observava que «agradava als nens i hi jugaven com amb un amic» (Hyndman *Adventurous Life*, p. 259).

per un moment m'oblido que els homenets són a l'altra banda de la Mànega!⁵⁵

A finals d'abril, quan la Jenny va donar a llum al seu quart net, Marx la va felicitar en to de broma i li va escriure que la seva «feminitat» esperava que el nouvingut incrementés «la meitat millor de la població». I va afegir: «Pel que fa a mi, prefereixo el sexe masculí per als infants nascuts en aquest moment cabdal de la història. Tenen al davant el període més revolucionari pel qual ha passat mai l'home».

D'aquestes consideracions, en les quals les esperances polítiques es barrejaven amb els prejudicis propis dels homes de la seva generació, se'n derivaven dos neguits. El primer, estrictament personal, venia de la recança de no poder ajudar la seva filla a París, que aleshores passava moltes privacions i li recordaven les que havia passat ell durant molt de temps. En la seva carta, Marx li enviava de part de la seva muller, malalta, els desitjos «de totes les coses bones possibles», però ell es lamentava que els desitjos no servissin per a altra cosa que per «emascarar la pròpia impotència». La segona recança era de tipus polític i anava lligada al fet d'adonar-se que no viuria per veure les noves lluites entusiastes del moviment internacional dels treballadors: «La mala cosa ara és ser “vell” i només poder preveure en comptes de veure».⁵⁶

Lamentablement, tots els problemes es van anar agreujant. A principi de juny, Marx va explicar a Swinton que la malaltia de la seva muller «anava prenent cada vegada més un caràcter fatal».⁵⁷ Ell, per la seva banda, continuava sofrint noves xacres i havia de patir el suplici dels banys turcs a causa d'un reuma a la cama.⁵⁸ Continuava amb aquell refredat permanent, tot i que deia que aleshores «se li estava curant ràpidament». Enyorava molt la seva filla gran i els seus nets: «No passa dia que els meus pensaments no siguin en tu i els teus fills preciosos». Va enviar a en Johnny un exemplar de *Renard, la guineu* (1794), de Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), i més endavant es va interessar per si hi havia

55. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:81; MEW, 35:177.

56. Karl Marx a Jenny Longuet, 29 d'abril del 1881, MECW, 46:89; MEW, 35:186.

57. Karl Marx a John Swinton, 2 de juny del 1881, MECW, 46:93; MEW, 35:191.

58. Friedrich Engels a Jenny Longuet, 31 de maig del 1881, MECW, 46:77; MEW, 35:188.

algú que l'hi pogués llegís, al «pobre fill».⁵⁹ La primera meitat del 1881 va passar enmig d'aquestes dificultats.

2. NOVES EXPLORACIONS TEÒRIQUES

El setembre del 1879, Marx col·leccionava i llegia amb gran interès, en rus, *La propietat comuna de terres. Causes, curs i conseqüències de la seva descomposició* (1879) de Maksim Kovalevski (1851-1916), que ell va descriure com un dels seus «amics científics».⁶⁰ Els extractes que en va recollir eren principalment de les parts que es referien a la propietat de terres en països estrangers. Va resumir les diverses maneres com els espanyols a Sud-amèrica, els britànics a l'Índia i els francesos a Algèria havien regulat els drets de possessió.⁶¹

A l'hora de considerar aquestes tres zones geogràfiques, les primeres reflexions de Marx es van referir a les civilitzacions precolombines. Va observar que amb l'inici dels imperis asteca i inca «la població rural continuava, igual que abans, posseint les terres en comú, però al mateix temps havia de sostreure part dels ingressos que en treia en forma de pagaments en espècies als seus governants». Segons Kovalevski, «aquest procés va posar les bases per al desenvolupament dels latifundis a expenses dels interessos de propietat dels qui posseïen les terres comunes. La dissolució de les terres comunes es va accelerar amb l'arribada dels espanyols».⁶² Les conseqüències terribles del seu imperi colonial van ser criticades tant per Kovalevski: «La política original d'exterminació dels pellroges», com per Marx, que va afegir de pròpia mà, que «després que [els

59. Karl Marx a Jenny Longuet, 6 de juny del 1881, MECW, 46:95; MEW, 35:194.

60. Karl Marx a Nikolai Danielson, 19 de setembre del 1879, MECW, 45:409; MEW, 34:409. Les cartes de Marx a Kovalevski no s'han conservat perquè un col·lega de l'historiador rus les va destruir per por que la policia les trobés en un escorcoll.

61. Vegeu Lawrence Krader, *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx* (Assen: Van Gorcum, 1975), p. 343.

62. Karl Marx, «Excerpts from M. M. Kovalevskij, *Obschinnoe zemlevladienie. Prichiny, khod i posledstviya ego razlozheniya* [Communal landownership: Causes, Course, and Consequences of Its Decline]», a Lawrence Krader, *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, 28 (Assen: Van Gorcum, 1975); «Exzerpte aus M. M. Kovalevskij. *Obschinnoe zemlevladienie (Der Gemeinde-landbesitz)*», a Karl Marx, *Über Formen vorkapitalistischer Produktion. Vergleichende Studien zur Geschichte des Grundeigentums 1879-80*, 21-109. Frankfurt: Campus, 1977.

espanyols] saquegessin l'or que hi van trobar, van condemnar els indis a treballar a les mines». ⁶³ Al final d'aquesta secció d'extractes, Marx observava que «la supervivència (en gran manera) de la comuna rural» es devia en part al fet que, «a diferència de les Índies Orientals britàniques, no hi havia cap legislació colonial que aportés normes que donessin als membres del clan la possibilitat de vendre els seus drets sobre la tinença de la terra». ⁶⁴

Més de la meitat dels extractes que Marx va treure de l'obra de Kovalevski feien referència a l'Índia sota l'imperi britànic. Es va fixar especialment en parts del llibre que reconstruïen les formes de propietat comuna tant en l'Índia contemporània com en la dels rajàs hindús. Basant-se en el text de Kovalevski, va observar que les dimensions col·lectives es mantenien vives fins i tot després de la parcel·lació introduïda pels britànics: «Continuen existint certes connexions entre aquests àtoms, remotament reminiscents dels primers grups de tinença comuna de propietats agràries». ⁶⁵ Malgrat l'hostilitat que compartien pel colonialisme britànic, Marx era crític amb certs aspectes del relat històric de Kovalevski que projectaven erròniament els paràmetres d'un context europeu a l'Índia. En una sèrie de comentaris breus però detallats, li retreia que homogeneïtzés dos fenòmens diferents. Perquè malgrat que «la concessió de càrrecs –en absolut simplement feudals, com demostra Roma– i la *commendatio* ⁶⁶ es trobaven a l'Índia», això no significava que «el feudalisme en el sentit occidental del terme» s'hi desenvolupés. Segons el punt de vista de Marx, Kovalevski ometia el fet important que el vassallatge essencial al feudalisme

63. *Ibid.*, p. 29.

64. *Ibid.*, p. 38. Kevin Anderson, *Marx at the Margins: On Nationalism, Ethnicity, and Non-Western Societies* (Chicago: University of Chicago Press, 2010), proposava que la diferència amb l'Índia es deu en part al fet que «l'Índia es va colonitzar en un període posterior per un poder capitalista avançat, la Gran Bretanya, que va intentar activament de crear propietat privada individual en els pobles». (*Ibid.*, p. 223-224).

65. Marx, «Excerpts from M. M. Kovalevsky», p. 388; «Exzerpte aus M. M. Kovalevskij», p. 82. Anderson, *Marx at the Margins*, els relacionava amb el significat de «les formes comunals de l'Índia» per a Marx com a «feus potencials de resistència al colonialisme i al capital» (*ibid.*, p. 233).

66. L'acte mitjançant el qual un home lliure se situa en una relació de dependència (que comporta certes obligacions de servei) amb un poder superior a canvi de «protecció» o reconeixement de la seva propietat de terres.

no existia a l'Índia.⁶⁷ A més, atès que «segons les lleis de l'Índia el poder de governar no [era] subjecte a la divisió entre fills, una gran part del feudalisme europeu [estava] estroncat».⁶⁸ En conclusió, Marx era molt escèptic sobre la transferència de categories interpretatives entre contextos històrics i geogràfics completament diferents.⁶⁹ Els ensenyaments més profunds que va obtenir del text de Kovalevski els va anar integrant posteriorment en el seu estudi d'altres obres d'història de l'Índia.

Finalment, respecte a Algèria, Marx no va deixar de subratllar la importància de la tinença comuna de terres abans de l'arribada dels colonitzadors francesos i dels canvis que aquests hi havien introduït. Va copiar de Kovalevski: «La formació de la propietat privada de terres (als ulls dels burgesos francesos) és una condició necessària per a tot progrés en l'esfera política i la social». El manteniment posterior de la propietat comuna com a «forma que dona suport a les tendències comunistes en les mentalitats és tan perillós per a la colònia com per a la pàtria».⁷⁰ També va extreure els punts següents de *La propietat comuna de terres. Causes, curs i conseqüències de la seva descomposició*:

La distribució de la propietat als clans s'encoratja i fins i tot s'ordena; en primer lloc, com a mitjà per debilitar les tribus subjugades que, d'altra banda, sempre viuen sota l'impuls de la revolta; en segon lloc, com a únic mitjà per a un posterior transferiment

67. Cf. Marx, «Excerpts from M. M. Kovalevsky», p. 383; «Exzerpte aus M. M. Kovalevskij», p. 76.
68. *Ibid.*, p. 376; *ibid.*, p. 69. Per a una anàlisi de les opinions de Kovalevski, i de certes diferències amb les de Marx, vegeu el capítol «Kovalevsky on the Village Community and Land-Ownership in the Orient», a Krader, *The Asiatic Mode of Production*, p. 190-213. Cf. Peter Hudis, «Accumulation, Imperialism, and Pre-Capitalist Formations: Luxemburg and Marx on the Non-Western World», *Socialist Studies* VI, núm. 2 (2010): p. 84.
69. Segons Hans-Peter Harstick, «Einführung. Karl Marx und die zeitgenössische Verfassungsgeschichtsschreibung», a Marx, *Über Formen vorkapitalistischer Produktion*, Marx era partidari d'una «anàlisi diferenciada entre la història d'Àsia i la d'Europa i dirigia la seva polèmica [...] principalment cap a aquells que simplement transposaven conceptes socioestructurals del model europeu occidental a les relacions socials índies o asiàtiques» (*ibid.*, XIII).
70. Marx, «Excerpts from M. M. Kovalevsky», 405; «Exzerpte aus M. M. Kovalevskij», p. 100. Les paraules entre parèntesis són de Mark, mentre que les que estan entre cometes pertanyen als *Annales de l'Assemblée nationale du 1873*, VIII, París 1873, inclosos al llibre de Kovalevski.

de la propietat de la terra de les mans dels nadius a les dels colonitzadors. Els francesos de tots els règims han dut a terme aquesta mateixa política. [...] L'objectiu és sempre el mateix: la distribució de la propietat dels indígenes i la seva transformació en un objecte de compra i venda lliures, cosa que significa facilitar-ne encara més el pas final a les mans dels colonitzadors francesos.⁷¹

Quant a la proposició de llei sobre Algèria presentada al parlament pel diputat de l'esquerra republicana Jules Warnier (1826-1899) i aprovada el 1873, Marx va subscriure l'afirmació de Kovalevski que només tenia la finalitat d'afavorir que «els colonitzadors i els especuladors europeus expropiessin el sòl de la població nativa».⁷² El desvergonyiment dels francesos va arribar fins al «robatori directe», o a la conversió en «propietat governamental»⁷³ de totes les terres comunes sense cultivar destinades a ús per als nadius. Aquest procés estava destinat a produir un altre resultat important: l'eliminació del perill de resistència de la població local. També mitjançant les paraules de Kovalevski, Marx va anotar:

La fundació de la propietat privada i l'assentament dels colonitzadors europeus entre els clans àrabs [...] esdevindrà un mitjà poderós per accelerar el procés de dissolució de la unió dels clans. [...] l'expropiació dels àrabs recollida per la llei [servia]: 1) per aconseguir tota la terra possible per als francesos; i 2) arrabassar als àrabs els seus vincles naturals amb la terra i així trencar l'última baula de la unió dels clans i, per tant, un cop dissolta aquesta, tot perill de rebel·lió.⁷⁴

Marx va comentar que aquest tipus d'«individualització de propietat» no només havia procurat enormes beneficis als invasors sinó que havia aconseguit un «objectiu polític [...]: destruir els fonaments d'aquesta societat».⁷⁵

71. Marx, «Excerpts from M. M. Kovalevsky», 405; «Exzerpte aus M. M. Kovalevskij», p. 100-101.

72. *Ibíd.*, p. 411; *ibíd.*, p. 107.

73. *Ibíd.*, 412; *ibíd.*, p. 109.

74. *Ibíd.*, p. 408, 412; *ibíd.*, p. 103, 108.

75. *Ibíd.*, p. 412; *ibíd.*, p. 109.

La selecció de temes de Marx, a més d'unes poques paraules directes condemnant les polítiques colonials europees que va afegir als extractes del text de Kovalevski, demostren el seu rebuig a creure que tant la societat índia com l'algeriana estaven destinades a seguir el mateix curs de desenvolupament que Europa.⁷⁶ Mentre que Kovalevski creia que la propietat de la terra seguiria l'exemple europeu com si fos una llei de la natura, i que a tot arreu passaria del comú al privat, Marx sostenia que la propietat col·lectiva es mantindria en alguns casos i que segur que no desapareixeria com a resultat d'una inevitabilitat històrica.⁷⁷

Després d'analitzar diverses formes de propietat de terres a l'Índia mitjançant l'estudi de l'obra de Kovalevski, Marx va compilar una sèrie de *Notes on Indian History (664-1858)* [Notes sobre història de l'Índia] en el període comprès entre de la tardor del 1879 i l'estiu del 1880. Aquests compendis, que cobrien més de mil anys d'història, eren trets de diversos llibres, especialment de l'*Analytic History of India* (1870) de Robert Sewell i *History of India* (1841) de Mountstuart Elphinstone.

Marx va dividir la seves notes en quatre períodes. El primer recull consistia en una cronologia bastant bàsica de la conquesta musulmana, començant amb la primera incursió àrab de l'any 664 fins al començament del segle XVI. Un segon recull cobria l'imperi mogul, fundat el 1526 per Zahir al-Din Muhàmmad, i que va durar fins al 1761; també contenia un llistat molt breu de les invasions foranes a l'Índia i una relació de quatre pàgines de l'activitat comercial des del 1497 fins al 1702. Del llibre de Sewell, Marx va copiar algunes dades específiques sobre Murshid Quli Khan (1660-1727), el primer nawab de Bengala i l'arquitecte d'un nou sistema d'impostos. Marx el va descriure com un «sistema d'extorsió i opressió sense escrúpols que va crear un gran excedent en els impostos de Bengala que es va enviar degudament a Delhi».⁷⁸

76. Segons Krader, *The Asiatic Mode of Production*, les notes sobre Kovalevski contenen la refutació de Marx de «l'aplicació de la teoria de la societat feudal a l'Índia i Algèria» (ibíd., p. 343).

77. James White, *Marx and Russia: The Fate of a Doctrine* (Londres: Bloomsbury, 2018), p. 37-40.

78. Karl Marx, *Notes on Indian History (664-1858)* (Honolulu: University Press of the Pacific, 2001), p. 58.

Segons Quli Khan, van ser aquestes taxes el que va mantenir sanejat l'imperi mogul.

El tercer i més substanciós recull de notes incloïa el període comprès entre el 1725 i el 1822 i es referia a la presència de la Companyia Britànica de les Índies Orientals. Marx no es va limitar a transcriure els esdeveniments, les dates i els noms principals, sinó que va seguir amb detall el curs dels esdeveniments històrics, especialment els que feien referència al govern britànic a l'Índia. El quart i últim recull de notes estava dedicat a la revolta dels sipais de 1857 i la fallida de la Companyia Britànica de les Índies Orientals l'any següent.

En les *Notes on Indian History (664-1858)*, Marx va dedicar poc espai a les seves reflexions personals, però les seves anotacions al marge aporten pistes importants sobre les seves opinions. Els invasors sovint es descrivien amb termes com «gossos britànics»,⁷⁹ «usurpadors»,⁸⁰ «hipòcrites anglesos» o «intrusos anglesos».⁸¹ Per contrast, les lluites de la resistència índia sempre anaven acompanyades d'expressions de solidaritat.⁸² No era per casualitat que Marx sempre substituïa el terme «amotinats» per «insurgents».⁸³ La seva condemna sense embuts del colonialisme europeu era indubtable.

Finalment, Marx va centrar l'atenció en Austràlia i va mostrar un interès particular en l'organització de les seves comunitats aborígens. De *Some Account of Central Asia* (1879) [Relació de l'Àsia Central], de l'etnògraf Richard Bennett (?), va adquirir els coneixements crítics necessaris per fer-los servir contra aquells que afirmaven que la societat aborigen no tenia lleis ni cultura. També va llegir altres articles a *The Victorian Review* sobre l'estat de l'economia del país, entre els quals hi havia «The Comercial Future of Australia» (1880) [El futur comercial d'Austràlia] i «The Future of North-East Australia» (1880) [El futur de l'Austràlia Nord-oriental].

79. *Ibid.*, 165, 176, 180.

80. *Ibid.*, 155-156, 163.

81. *Ibid.*, 81.

82. Segons Anderson, *Marx at the Margins*, «aquests passatges indiquen un canvi respecte el punt de vista de Marx el 1853 sobre la passivitat dels indis davant la conquesta»; «sovint ridiculitza o suprimeix... paràgrafs de Sewell que retraten la conquesta britànica de l'Índia com una lluita heroica contra la barbàrie asiàtica». Arran dels articles sobre la revolta dels sipais, que Marx va publicar al *New York Tribune* el 1857, la seva «simpatia» per la resistència índia «no va fer més que créixer» (*ibid.*, p. 216, 218).

83. Marx, *Notes on Indian History (664-1858)*, p. 163-164, 184.

A partir de la tardor del 1879, Marx es va embarcar en un estudi aprofundit de les ciències naturals. Malgrat la seva salut feble, la seva curiositat intel·lectual irrefrenable el va portar a actualitzar el seu coneixement en certes àrees que havien gaudit d'un desenvolupament importantíssim a la segona meitat del segle XIX. Marx va assumir el repte i va compilar extractes voluminosos de llibres que s'havien publicat recentment, com *The Modern Theory of Chemistry and Its Meaning for Static Chemistry* (1872) [La teoria moderna de la química i el seu significat per a la química estàtica], de Lothar Meyer (1830-1895), la quarta edició del *Short Manual of Chemistry after the New Conceptions of Science* (1873) [Breu manual de química segons les noves concepcions de la ciència], i el manual de dos volums *Treatise on Chemistry* (1877-1879) [Tractat de química], tots dos dels autors Henry Roscoe (1833-1915) i Carl Schorlemmer (1834-1892) —aquest darrer era un amic i soci de molts anys d'Engels a Manchester. Marx també va llegir el *Manual of the Chemistry of the Carbon Compounds, or Organic Chemistry* (1874) [Manual de química dels compostos de carboni o química orgànica] de Schorlemmer i va copiar diverses observacions del *Manual of Physiological Chemistry* (1868) [Manual de química fisiològica] de Wilhelm Kühne (1837-1900). Feia servir aquests textos per dibuixar gràfics i taules sinòptiques, tant de química orgànica com d'inorgànica,⁸⁴ parant una atenció especial als metalls, als compostos de carboni i a la teoria molecular.

Al mateix temps, Marx va estudiar obres de física, fisiologia i geologia i en va compilar extractes, tal com solia fer. Entre aquests textos figuraven: *Physics, a Comprehensive Presentation in the Most Recent Light* (1858) [Física, una presentació completa des de la visió més recent] del matemàtic Benjamin Witzschel (1822-1882), *Outlines of Human Physiology* (1863) [Síntesi de la fisiologia humana] del fisiòleg Ludimar Hermann (1838-1914), *Foundations of Human Physiology* (1868) [Fonaments de la fisiologia humana] de l'antropòleg i fisiòleg Johannes Ranke (1836-1916), i noves sinopsis de l'obra de Jukes, que ja havia estudiat l'any 1878.

84. Karl Marx, «Exzerpte aus Werken von Lothar Meyer, Henry Enfield Roscoe, Carl Schorlemmer, Benjamin Witzschel, Wilhelm Friedrich Kühne, Ludimar Hermann, Johannes Ranke und Joseph Beete Jukes», MEGA², IV/31: 21-442.

El 1880 Marx també va estudiar el *Manual of Political Economy* (1876) d'Adolph Wagner (1835-1917), professor d'economia política a la Universitat de Berlín i defensor del socialisme d'estat. Tal com era la seva voluntat, Marx va compilar extractes de les parts principals de l'obra i hi va afegir una sèrie de comentaris crítics a mesura que anava avançant en l'estudi. A les *Marginal Notes on Adolph Wagner's Lehrbuch der politischen Ökonomie* (1880), va observar que, fins i tot en la societat hipotètica del que ell anomenava sarcàsticament els «socialistes acadèmics» (*Kathedersozialisten*), les contradiccions fonamentals del capitalisme romandrien gairebé inalterades. Perquè «allà on l'estat mateix és un productor capitalista, com en l'explotació de mines, boscos, etcètera, el seu producte és una "mercadèria" i per tant posseeix el caràcter específic de qualsevol altra mercaderia».⁸⁵

Un altre dels objectius d'aquestes notes era demostrar que Wagner no havia entès la distinció entre valor i valor de canvi. Per tant, era incapaç de diferenciar la teoria de Marx de la de David Ricardo (1772-1823), que s'havia «interessat per la mà d'obra només com a mesura de magnitud del valor».⁸⁶ Segons Wagner, el valor d'ús i el valor de canvi haurien de «derivar [...] del concepte de valor»,⁸⁷ mentre que per a Marx s'haurien d'analitzar sobre la base «d'un objecte concret, la mercaderia».⁸⁸

Wagner havia afirmat que la teoria del valor de Marx era «la pedra angular del seu sistema socialista».⁸⁹ Marx hi va replicar responnent que «en comptes d'atribuir-li aquelles proves futures», Wagner «primer hauria d'haver demostrat» el que afirmava només per principi: és a dir, que «no havia existit un procés de producció social... en moltes de les comunitats que existien abans de l'aparició dels capitalistes privats (l'antiga comunitat índia, la comunitat de famílies esclaves del sud, etcètera)».⁹⁰ Marx va assenyalar que «en les comunitats

85. Marx, «Marginal Notes on Adolph Wagner's *Lehrbuch der politischen Ökonomie*», MECW, 24:546; «Randglossen zu Adolph Wagners *Lehrbuch der politischen Ökonomie*», MEW, 19:370.

86. *Ibid.*, MECW, 24:534; *ibid.*, MEW, 19:358.

87. *Ibid.*, MECW, 24:537; *ibid.*, MEW, 19:361.

88. *Ibid.*, MECW, 24:538; *ibid.*, MEW, 19:362.

89. Adolph Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie* (Leipzig: Winter, 1879-1899), p. 45; citat a Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:533; MEW, 19:357.

90. Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:535; MEW, 19:359.

primitives en què els mitjans de subsistència es produeixen de manera comunitària i es distribueixen entre els membres de la comunitat, el producte comú satisfà directament les necessitats vitals de tots els membres de la comunitat, o de cada productor». En aquests casos, «el caràcter social del producte, del valor d'ús, rau en el seu caràcter comunitari (comú)».⁹¹

Marx també va rebatre altres tesis de Wagner: per exemple, que «el benefici sobre el capital també és, de fet [...] un element “constitutiú” de valor, no pas (com en la visió socialista) simplement una deducció del “robatori”, o del treballador». Com a resposta, Marx va emfasitzar que ell havia «demostrat en detall» que «el capitalista [...] no només “dedueix” o “roba”, sinó que a més a més imposa la producció de la plusvàlua». Era un mecanisme diferent segon el qual el capitalista, en pagar «al treballador el valor real de la seva força de treball», es beneficiava de la plusvàlua que produïa. Això era un «dret» per al capitalista en «aquest mode de producció»,⁹² que no infringia «la llei corresponent a l'intercanvi de mercaderies».⁹³ En tot cas, no significava —com postulava Wagner— que «el benefici sobre el capital» fos «un element constitutiú de valor».⁹⁴

A més, Marx va citar l'afirmació paradoxal de Wagner que «Aristòtil [...] s'equivocava en no considerar l'economia de l'esclavatge com a transitòria», mentre que Marx s'equivocava considerant l'economia [capitalista] com a transitòria».⁹⁵ Per a l'economista bavarès, «l'organització actual de l'economia i la seva base legal» —«a partir d'ara propietat privada de [...] terra i capital», etcètera— són essencialment «una institució immutable».⁹⁶ Per a Marx, al contrari, són un mode de producció històric i per tant es poden substituir amb un tipus d'economia i d'organització política radicalment diferents: una societat sense classes.

91. *Ibid.*, MECW, 24:546; *ibid.*, MEW, 19:370.

92. Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, p. 45-46; citat a Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:535; MEW, 19:359.

93. Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:536, *ibid.*, MEW, 19:360.

94. Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, p. 45-46; citat a Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:535; *ibid.*, MEW, 19:359.

95. Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:535; *ibid.*

96. Wagner, *Lehrbuch der politischen Ökonomie*, 105; citat a Marx, «Marginal Notes», MECW, 24:556; MEW, 19:380.

3. ELS QUADERNS D'ANTROPOLOGIA, SOCIETATS ANTIGUES I MATEMÀTIQUES

Tanmateix, Marx va continuar treballant mentre les circumstàncies li ho van permetre. Fins i tot aleshores —contràriament a les afirmacions d'alguns biògrafs que la seva curiositat intel·lectual i la seva clarividència teòrica van minvar en els seus darrers anys— no només va prosseguir la seva recerca, sinó que la va ampliar a altres camps.⁹⁷

Pel febrer, Marx va escriure a Danielson que «estava en deute amb un nombre aclaparador de corresponents». Això es devia sobretot a la seva immersió en nous estudis i la seva tenacitat «per estudiar tot un conjunt immens de llibres blaus que li havien enviat des de diferents països, sobretot des dels Estats Units».⁹⁸

Entre el desembre del 1880 i el juny del 1881, els interessos per a la recerca de Marx es van orientar cap a una altra disciplina, l'antropologia. Va començar amb *Ancient History* (1877), una obra de l'antropòleg nord-americà Lewis Morgan (1818-1881), que l'etnòleg rus Maksim Kovalevski havia portat d'un viatge a l'Amèrica del Nord i va enviar a Marx dos anys després de la seva publicació.

El que més va impressionar Marx va ser la manera en què Morgan va tractar els factors de producció i tecnològics com a condicions prèvies del progrés social, i es va sentir impulsat a redactar una compilació d'un centenar de pàgines de text atapeït.

97. El 1918, a *Karl Marx: The Story of His Life*, Franz Mehring (1846-1919) va escriure que l'opinió que l'última dècada de Marx va ser «una mort lenta» era «una gran exageració» (ibíd., 501). Però també va afirmar incorrectament que «des del 1878 no havia fet res més per ampliar la seva obra cabdal» (ibíd., 526). David Ryazanov (1870-1938) va demostrar el 1923 que «malgrat que entre el 1881 i 1883 va perdre part de les seves facultats per a la feina creativa, mai no va perdre la il·lusió per la recerca», David Ryazanov, «Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels», a *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* II (1925): 386. El 1929, a la seva obra *Karl Marx* (Leipzig: F. Meiner, 1929), Karl Vorländer (1860-1928) afirmava que «per a un home que havia madurat tan aviat, però que havia sofert tants contratemps, la vellesa física el va afectar més aviat que a molts d'altres (ibíd., 248), i va afegir que a partir del 1878 es va veure, cada vegada més sovint i en un grau major, incapacitat per treballar». Una dècada més tard, Isaiah Berlin (1909-1997) declarava: «Cada vegada escrivia menys i el seu estil es va anar tornant més enredat i obscur». Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment* (Londres: Oxford University Press, 1963), p. 280. L'últim període dels treballs de Marx certament va ser difícil, i a voltes tortuosos, però també va tenir una gran importància teòrica.

98. Karl Marx a Nikolai Danielson, 19 de febrer del 1881, MECW, 46:61; MEW, 35:154.

Són les que formen el gruix del que es coneix com *Els quaderns etnològics*⁹⁹ (1880-1881). També contenen extractes d'altres obres: *Java, or How to Manage a Colony* [Java, o com administrar una colònia] (1861), de James Money, un advocat expert en Indonèsia; *The Aryan Village in India and Ceylon* [El poblat ari a l'Índia i a Ceilan] (1880), de John Phear (1825-1905), president del tribunal suprem de Ceilan, i *Lectures on the Early History of Institutions* [Conferències sobre història antiga de les institucions] (1875), de l'historiador Henry Maine (1822-1888), que en total sumen un centenar de fulls més.¹⁰⁰ Les valoracions comparatives que feia Marx d'aquests autors fan suposar que va recopilar tot aquest material en un període relativament curt de temps, en un esforç per revisar-lo completament.

En la seva recerca anterior, Marx ja havia examinat i comentat extensament les formes socioeconòmiques passades —a la primera part de *La ideologia alemanya*, en l'àmplia secció dels *Grundrisse* titulada «Formes que precedeixen la producció capitalista», i al primer volum d'*El capital*. El 1879, la seva lectura de *La propietat comuna de terres. Causes, curs i conseqüències de la seva descomposició* de Kovalevski el va tornar a orientar cap a aquell tema. Però no va ser fins que va abordar *The Ethnological Notebooks* [Els quaderns etnològics] que hi va dedicar un estudi més complet i actualitzat.

L'objectiu de la nova recerca de Marx era ampliar els seus coneixements sobre els períodes històrics, les zones geogràfiques i els tòpics temàtics que considerava essencials per a la seva crítica continuada de l'economia política. També li permetia adquirir informació específica sobre les característiques socials i les institucions del passat remot i el familiaritzava amb material que ell no posseïa

99. Aquest títol el va posar pòstumament Lawrence Krader (1919-1998), l'editor d'aquests manuscrits. Tanmateix, el contingut d'aquests estudis es relaciona més acuradament amb l'antropologia, per això es titula així aquest capítol.

100. Les parts extretes de Phear i Maine es van incloure a Karl Marx, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, ed. Lawrence Krader (Assen: Van Gorcum, 1972), p. 243-336; *Die ethnologischen Exzerptheft*, ed. Lawrence Krader (Berlín: Suhrkamp, 1976), p. 361-500. Marx no va deixar datada amb precisió la seva obra. Krader, el principal estudiós d'aquests textos, opinava que Marx primer es va familiaritzar amb l'obra de Morgan i després en va compilar els extractes —vegeu «Addenda», dins *ibíd.*, p. 87. Vegeu també el testimoni de Kautsky del seu viatge a Londres entre el març i el juny del 1881, on diu que «Marx estava interessadíssim en la prehistòria i l'etnologia, aleshores». Kautsky, *Gespräche mit Marx und Engels*, ed. Enzensberger, p. 552.

quan havia escrit els manuscrits dels anys cinquanta i seixanta del segle XIX. Finalment, el familiaritzava amb les darreres teories promogudes pels acadèmics més prominents de l'època.

Marx es va dedicar a aquests estudis antropològics, sovint laboriosos, durant el mateix temps en què pretenia acabar el segon volum d'*El capital*. La finalitat teòrico-política precisa que hi havia al darrere era reconstruir la seqüència més probable en què els diversos modes de producció s'havien succeït els uns als altres amb el temps, centrant-se particularment en el naixement del capitalisme. Marx creia que això dotaria de fonaments històrics més sòlids la seva teoria de la possible transformació comunista de la societat.¹⁰¹

Als *Ethnological Notebooks*, per tant, Marx va reunir compilacions i notes interessants sobre prehistòria, sobre el desenvolupament dels vincles familiars, sobre la condició de les dones, sobre els orígens de les relacions de propietat, sobre les pràctiques comunitàries en les societats precapitalistes, sobre la formació i la natura del poder de l'estat, sobre el paper de l'individu i sobre aspectes més moderns com les connotacions racistes de certs enfocaments antropològics i els efectes del colonialisme.

Sobre la qüestió particular de la prehistòria i el desenvolupament dels vincles familiars, Marx va extreure diverses indicacions de l'obra de Morgan. Com recordava Hynman: «Quan Lewis Morgan va demostrar a satisfacció de Marx al seu *Ancient Society* que la *gens*¹⁰² i no la família era la unitat social de l'antic sistema tribal i

101. Segons Maurice Bloch, *Marxism and Anthropology: The History of a Relationship* (Londres: Routledge, 1983), Marx volia abans de res «reconstruir una història i una teoria de la societat per explicar l'esdevenidor del capitalisme». Però també tenia un interès «retòric» vinculat a la necessitat de tenir «exemples i casos per demostrar que les institucions del capitalisme són històricament específiques i, per tant, transformables». Tanmateix, aquest segon ús retòric del material antropològic mai no va estar del tot separat de l'ús històric i la barreja dels dos conceptes va esdevenir [...] l'origen de molts problemes (ibíd., p. 10). Pierre Dardot i Christian Laval, *Marx, prénom Karl* (París: Gallimard, 2012), van escriure que «l'esforç principal de Marx en els seus últims anys va ser donar un nou fonament històric a la perspectiva del comunisme, i amb això corria el risc de posar greument en perill un edifici teòric construït sobre la base d'una episteme evolucionista i progressista del segle XIX» (ibíd., p. 667). Polemitzant contra els que menystenen la importància dels darrers quaderns de Marx, Heather Brown argumentava a *Marx on Gender and the Family: A Critical Study* (Leiden: Brill, 2012) que contenen alguns dels seus «intents més creatius d'analitzar el desenvolupament de la societat humana» (ibíd., p. 147).

102. El *gens* era una unitat que «consistia en parents consanguinis amb un descendent comú». Vegeu Henry Morgan, *Ancient Society* (Nova York: Henry Holt, 1877), p. 35.

de la societat antiga en general, Marx va abandonar immediatament les seves opinions anteriors». ¹⁰³

Va ser la recerca de Morgan sobre l'estructura social dels pobles primitius el que li va permetre superar els límits de les interpretacions tradicionals del parentesc, inclosa la que va defensar l'historiador alemany Barthold Niebuhr (1786-1831) a *La història de Roma* (1811-1812). En contrast amb les altres hipòtesis anteriors, Morgan va demostrar que havia estat un greu error suggerir que la *gens* «va ser posterior a la família monògama» i que era el resultat «d'una agregació de famílies». ¹⁰⁴ Els seus estudis de societat prehistòrica i antiga el van portar a la conclusió que la família patriarcal no s'hauria de veure com la unitat bàsica original de la societat sinó com una forma d'organització social més recent del que es creia en general. Era una organització «massa dèbil per enfrontar-se sola a les adversitats de la vida». ¹⁰⁵ Era molt més plausible assumir l'existència d'una forma com la dels pobles nadius d'Amèrica del Nord, la família sindiàsmica, que practicava un «comunisme en el viure». ¹⁰⁶

D'altra banda, Marx polemitzava constantment en contra de Maine, que en les seves *Lectures on the Early History of Institutions* (1875) havia visualitzat «la família privada» com «la base a partir de la qual es van desenvolupar el *sept* i el clan». El menyspreu de Marx per aquesta intenció de revertir el sentit de la fletxa del temps transposant l'època victoriana a la prehistòria el va portar a afirmar que aquest «anglès cap quadrat no va començar a partir de la *gens* sinó del patriarca, que més endavant es va convertir en el cap; quines bestieses!». ¹⁰⁷ L'escarni de Marx arriba gradualment al *crescendo*: «Al capdavant, Maine no es pot treure del cap la família privada anglesa»; ¹⁰⁸ «transporta la família romana “patriarcal” al principi mateix de les coses». ¹⁰⁹ Marx tampoc no va deixar Phear per verd, d'ell deia: «El carallot ho basa tot en les famílies privades!». ¹¹⁰

103. Hyndman, *Adventurous Life*, *op. cit.*, p. 253-254.

104. Morgan, *op. cit.*, p. 515.

105. *Ibid.*, p. 472.

106. Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 115; *Die ethnologischen Exzerptheft*, p. 153.

107. *Ibid.*, p. 292; *ibid.*, p. 430.

108. *Ibid.*, p. 309; *ibid.*, p. 456.

109. *Ibid.*, p. 324; *ibid.*, p. 479.

110. *Ibid.*, p. 281; *ibid.*, p. 417.

Morgan va donar a Marx més tema per meditar amb els seus comentaris sobre el concepte de família, ja que en el seu «sentit original» la paraula *família* –que té la mateixa arrel que *famulus*, o servent– «no tenia cap relació amb la parella casada i els fills, sinó amb el conjunt d'esclaus i criats que treballaven per al seu manteniment, i que estaven sota el poder del *pater familias*».¹¹¹ Sobre aquesta qüestió, Marx va anotar:

La família moderna no sols conté en la seva llavor la *servitus* (l'esclavitud), sinó també de la servitud de la gleba, que ja que des del principi va posar la seva relació al servei de l'agricultura. Posseeix en miniatura tots els antagonismes que, més endavant, es desenvoluparan, en massa, dins la societat i l'estat. [...] L'existència de la família monògama pressuposa, per poder portar una existència separada [dels altres], una classe domèstica que, originàriament a tot arreu, era constituïda per esclaus.¹¹²

Marx, que va desenvolupar els propis pensaments en un altre apartat d'aquest compendi, va escriure que «la propietat de les cases, les terres i els ramats» estava lligada a «la família monògama».¹¹³ Efectivament, com suggeria el Manifest del Partit Comunista, aquest era el punt de partida de la història com «la història de la lluita de classes».¹¹⁴

A *The Origin of the Family, Private Property and the State* [L'origen de la família, la propietat privada i l'estat] (1884) –un llibre que l'autor va descriure com «el compliment d'una petició» i res més que un «substitut exigü» del que el seu «estimat amic» no va arribar a poder escriure–,¹¹⁵ Engels va completar l'anàlisi

111. Morgan, *op. cit.*, p. 469.

112. Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 120; *Die ethnologischen Exzerpthefte*, p. 160-161.

113. *Ibid.*, p. 210; *ibid.*, p. 302.

114. Karl Marx i Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW, 6:482; *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, 4:462. En una nota de l'edició anglesa del 1888 del *Manifest del Partit Comunista*, Engels va escriure: «L'organització interna d'aquesta societat comunista primitiva es va posar al descobert, en la seva forma típica, amb la revelació de Lewis Henry Morgan de l'autèntica natura de la *gens* i la seva relació amb la tribu. Amb la dissolució de les comunitats primitives, la societat es comença a diferenciar en classes separades i finalment antagòniques». (*ibid.*; *ibid.*).

115. Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, MECW, 26:131; *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*, MEW, 21:27.

de Marx a *Els quaderns etnològics*. Hi argumentava que la monogàmia representava

la subjecció d'un sexe a l'altre, com la proclamació d'un conflicte entre sexes fins ara desconegut al llarg de la història precedent. En un manuscrit antic inèdit, l'obra de Marx i jo mateix del 1846, trobo el següent: «La primera divisió del treball és la que hi ha entre l'home i la dona en la cria dels infants».¹¹⁶ I avui hi puc afegir: la primera antítesi de classe que apareix a la història coincideix amb el desenvolupament de l'antagonisme entre home i dona en el matrimoni monògam, i la primera opressió de classe amb la de la femella pel mascle. La monogàmia [és] la forma cel·lular de la societat civilitzada, en la qual ja podem estudiar la natura de les antítesis i les contradiccions, que desenvoluparem del tot en les darreres.¹¹⁷

La tesi d'Engels postulava una relació excessivament esquemàtica de les relacions entre conflicte econòmic i opressió de gènere que era absent de les notes de Marx; fragmentàries i molt enrevessades.¹¹⁸

Marx també es va fixar atentament en les consideracions de Morgan sobre la paritat entre sexes, que argumentava que les societats antigues prehel·lèniques eren més progressistes respecte al tractament i la conducta de les dones. Marx va copiar parts del llibre de Morgan que demostraven que, entre els grecs «el canvi de descendència de la línia femenina a la masculina era perjudicial per a la posició i els drets de la muller i la dona». Efectivament, Morgan feia una valoració molt negativa del model social grec. Els grecs van continuar sent uns bàrbars en el seu tractament de les dones en el punt àlgid de la seva civilització; la seva educació era superficial [...] se'ls inculcava com a principi la seva inferioritat, fins que les mateixes dones ho van acabar acceptant com un fet».

116. *Ibid.*, MECW, 26:173; *ibid.*, MEW, 21:68.

117. Engels, *The Origin of the Family*, MECW, 26:173-174; MEW, 21:68. En aquesta obra, Engels va publicar alguns dels comentaris de Marx sobre el llibre de Morgan.

118. Cf. Raya Dunayevskaya, *Rosa Luxemburg, Women's Liberation, and Marx's Philosophy of Revolution* (Chicago: University of Illinois Press, 1991): «Marx [...] va demostrar que els elements d'opressió en general, i de les dones en particular, van sorgir amb el comunisme primitiu, i que no sols tenien a veure amb el canvi a partir del "matriarcat"» (*ibid.*, 173).

A més a més, hi havia «un principi d'egoisme estudiat entre els mascles, que tendien a rebaixar la seva apreciació de les dones, que no era habitual de trobar entre salvatges». Pensant en el contrast amb els mites del món clàssic, Marx va afegir una observació aguda: «La condició de les deesses de l'Olimp és un record de la posició de les dones, que fa temps havia estat més lliure i influent. Juno, àvida de poder, la deessa de la saviesa, neix del cap de Zeus».¹¹⁹ Per a Marx, la memòria de les divinitats lliures del passat servien d'exemple per a la possible emancipació del present.¹²⁰

Dels diversos autors que estudiava, Marx va registrar moltes observacions importants sobre el paper de les dones a les societats antigues. Per exemple, referint-se a l'obra *El matriarcat* (1861) de l'antropòleg suís Johann Bachofen (1815-1887), anotava: «Les dones gaudien del major poder entre la *gens* i a tot arreu. No dubtaven, quan l'ocasió ho requeria, “a fer saltar les banyes”, com es deia tècnicament, del cap d'un cabdill, i fer-lo tornar al rang dels guerrers. El nomenament dels cabdills sempre estava a les seves mans, també».¹²¹

Les lectures de Morgan que va fer Marx també li van proporcionar una perspectiva d'una altra qüestió important, l'origen de les relacions de propietat, ja que el celebrat antropòleg va establir una relació de causa-efecte entre els diversos tipus d'estructura de parentesc i formes socioeconòmiques. Des d'aquest punt de vista, els factors de la història d'Occident que donaven compte de l'afirmació del sistema descriptiu –que descrivia els parents consanguinis i especificava el parentesc de cadascú (per exemple, «fill del germà per a nebot, germà del pare per a oncle, fill del germà del pare per a cosí»)– i la dissolució del sistema classificatori –que agrupava parents consanguinis en categories sense especificar-ne la proximitat o la distància en relació amb el Jo («per exemple, el meu germà i els fills del germà del meu pare són els

119. Karl Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 121; *Die ethnologischen Exzerptheft*, p. 161.

120. Cf. Brown, *Marx on Gender and the Family*: «A l'antiga Grècia, les dones clarament estaven oprimides, però per a Marx la seva mitologia tenia el potencial d'il·lustrar [...] fins a quin punt podien ser més lliures» (ibíd., p. 172).

121. Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 116; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 154. Brown, *Marx on Gender and the Family*, ha recollit de manera diligent moltes altres consideracions que van cridar l'atenció de Marx (ibíd., 160ff).

meus germans en el mateix grau)– tenien a veure amb el desenvolupament de la propietat i l'estat.¹²²

El llibre de Morgan estava dividit en quatre parts: (1) el desenvolupament de la intel·ligència per mitjà dels invents i les descobertes, (2) el desenvolupament de la idea del govern, (3) el desenvolupament de la idea de la família i (4) el desenvolupament de la idea de la propietat. Marx en va canviar l'ordre a (1) invents, (2) família, (3) propietat i (4) govern, per tal de posar en relleu més clarament el nexa entre els dos darrers.

El llibre de Morgan argumentava que, malgrat que «els drets de riquesa, de rang i de posició oficial» havien prevalgut durant milers d'anys per damunt dels de «justícia i intel·ligència», hi havia proves sobrades que «les classes privilegiades» eren una influència «carregosa»¹²³ per a la societat. Marx va copiar gairebé íntegrament una de les darreres pàgines d'*Ancient Society* sobre les distorsions que la propietat podria generar; funcionava amb conceptes que li van deixar una forta impressió:

Des del sorgiment de la civilització, el sobrecreixement de la propietat ha estat tan immens, les seves formes tan diverses, els seus usos tan dilatats i la seva gestió tan intel·ligent en interès dels seus propietaris, que ha esdevingut un poder ingovernable per a la gent. La ment humana resta desconcertada en presència de la seva pròpia creació. Vindrà un temps, tanmateix, en què la intel·ligència humana atenyirà el domini de la propietat i definirà les relacions de l'estat respecte de la propietat que protegeix, com també de les obligacions i els límits dels drets dels seus propietaris. Els interessos de la societat són de gran importància per als interessos individuals i s'han de conduir tots dos cap a una relació harmoniosa.¹²⁴

Morgan es va negar a creure que el destí final de la humanitat fos el mer afany de riquesa. Va formular un avís molt clar:

122. *Ibíd.*, p. 123, p. 104; *ibíd.*, p. 164, p. 136. Vegeu Maurice Godelier, *Perspectives in Marxist Anthropology* (Londres: Verso, 1977), p. 67-68, 101-102.

123. Morgan, *op. cit.*, p. 551.

124. *Ibíd.*, p. 551-552.

La dissolució de la societat té l'aspecte d'esdevenir la fi d'una carrera en la qual la propietat és el fi i l'objectiu; perquè aquest tipus de carrera conté els elements de l'autodestrucció. La democràcia en el govern, la fraternitat en la societat, la igualtat de drets i privilegis i l'educació universal presagien el següent pla superior d'una societat que tendeix progressivament a l'experiència, la intel·ligència i el coneixement. Aquest (el pla superior de la societat)¹²⁵ serà un ressorgiment, en una forma superior (de la societat), de la llibertat, la igualtat i la fraternitat de les antigues *gentes*.¹²⁶

La «civilització» burgesa, doncs, era una etapa transitòria en si mateixa. Havia sorgit a la fi de dues èpoques llargues, «l'estadi salvatge» i «l'estadi bàrbar» (que eren termes corrents de l'època), que van seguir a l'abolició de les formes comunes de l'organització social. Aquestes formes van esclatar després de l'acumulació de propietat i riquesa i l'emergència de les classes socials i l'estat. Però tard o d'hora la prehistòria i la història estaven destinades a tornar-se a unir.¹²⁷

Morgan considerava que les societats antigues havien estat molt democràtiques i solidàries. Respecte al present, es limitava a una declaració d'optimisme sobre el progrés de la humanitat, sense invocar la necessitat de cap lluita política.¹²⁸ Tanmateix, Marx no pronosticava un ressorgiment socialista del «mite del salvatge noble». Mai no va tenir l'esperança d'un retorn al passat, però —tal com va deixar clar quan copiava el llibre de Morgan— aspirava al naixement

125. Les paraules entre parèntesis les va afegir Marx. Vegeu Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 139; *Die ethnologischen Exzerptheft*, p. 190.

126. Morgan, *op. cit.*, p. 551-552.

127. Vegeu Godelier, *Perspectives in Marxist Anthropology*, p. 124. Per a una crítica de qualsevol «retorn possible a un estat original d'unitat», vegeu Daren Webb, *Marx, Marxism and Utopia* (Aldershot, UK: Ashgate, 2000), p. 113 i seg.

128. Engels creia erròniament que les posicions polítiques de Morgan eren molt progressistes. Vegeu, per exemple, la carta de Friedrich Engels a Friedrich Adolph Sorge del 7 de març del 1884, on va escriure que *Ancient Society* era «una exposició magistral dels temps primitius i el seu comunisme. [Morgan havia] redescobert la teoria de Marx sobre la història tot sol [...] i en va extreure inferències comunistes respecte dels temps actuals». MECW 47, p. 115-116. Marx no es va expressar mai en aquests termes. Sobre el pensament de l'antropòleg nord-americà, vegeu Daniel Moses, *The Promise of Progress: The Life and Work of Lewis Henry Morgan* (Columbia: University of Missouri Press, 2009).

d'una «forma superior de societat»¹²⁹ basada en un nou mode de producció i consum. Això no sorgiria mitjançant l'evolució mecànica, sinó per mitjà de la lluita conscient de la classe obrera.

Totes les lectures de Marx tenien una orientació cap als orígens i les funcions de l'estat. Els extractes de Morgan condensaven el seu paper en la transició de la barbàrie a la civilització, mentre que les seves notes sobre Maine concentraven l'anàlisi de les relacions entre l'individu i l'estat.¹³⁰ De manera consistent amb els seus textos teòrics més significatius sobre aquesta qüestió, des de *Critique of Hegel's Philosophy of Law* [Crítica de la filosofia de la llei de Hegel] (1843)¹³¹ fins a *The Civil War in France* [La Guerra Civil a França] (1871),¹³² *Els quaderns etnològics* també presenten l'estat com un poder que subjuga la societat, una força que impedeix la completa emancipació de l'individu.

En les notes que va escriure el 1881, Marx va incidir en el caràcter parasitari i transitori de l'estat:

Maine ignora l'aspecte més profund: que l'aparent suprema existència independent de l'estat només és aparent i que és, en totes

129. Marx, *The Ethnological Notebooks*, 139; *Die ethnologischen Exzerptheft*, 190. Segons Krader: «Marx va deixar clar, cosa que no va fer Morgan, que aquest procés de reconstrucció tindrà lloc en un nivell diferent de l'antic, que és un esforç humà, de l'home per ell i per a ell, que els antagonismes de la civilització no són estàtics ni passius, sinó que estan compresos d'interessos socials ordenats a favor i en contra de la reconstitució, i això serà determinat d'una manera activa i dinàmica». Krader, a la introducció de Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 14. Com va assenyalar Maurice Godelier a *The Mental and the Material* (Londres: Verso, 2012), en Marx mai no hi va haver cap «idea d'un "El Dorado" primitiu». Mai no va oblidar que en les societats primitives «sense classes» hi havia almenys «tres formes de desigualtats: entre homes i dones, entre les generacions grans i les joves i entre autòctons i forasters» (ibíd., p. 78).

130. Vegeu Krader, «Introduction», a Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 19.

131. En aquesta obra, Marx va analitzar l'«oposició» entre la «societat civil» i «l'estat»; l'estat no es troba «dins» de la societat sinó que hi està «per damunt i en contra». «En democràcia, l'estat com a particular és merament particular... Els francesos recentment ho han interpretat com si volgués dir que en una democràcia autèntica l'estat polític és aniquilat. Això és correcte mentre l'estat polític [...] no passi com un tot». Karl Marx, «A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law», MECW, 3:30; «Kritik des Hegelschen Staatsrechts», MEW, 1:233.

132. Trenta anys després, la crítica encara és més afinada: «Al mateix ritme al qual es va desenvolupar, ampliar i intensificar el progrés de la indústria moderna, l'antagonisme de classe entre capital i mà d'obra, el poder de l'estat va assumir cada vegada més el caràcter del poder nacional del capital sobre la mà d'obra, d'una força pública organitzada per a l'esclavatge social, d'un motor de despotisme de classe». Karl Marx, *The Civil War in France*, MECW, 22:329; *Der Bürgerkrieg in Frankreich*, MEW, 17:336.

les seves formes, una excrescència de la societat; igual com la seva mateixa aparença només sorgeix en una certa etapa del desenvolupament social, i torna a desaparèixer tan aviat com la societat ha atès una etapa a la qual encara no havia arribat.

Marx va continuar amb una crítica de la condició humana, ateses certes circumstàncies històriques. La formació d'una societat civilitzada, amb la seva transició d'un règim de propietat comuna a propietat individual, generava «una individualitat [...] unidireccional».¹³³ Si la «natura autèntica [de l'estat] només apareix quan n'analitzem el contingut», és a dir, els seus «interessos», aleshores això demostra que aquests interessos «són comuns a certs grups socials» i, per tant, «interessos de classe». Per a Marx, «l'estat està construït sobre les classes, i les pressuposa». A partir d'aquí, la individualitat que existeix en aquest tipus de societat és una «individualitat de classe», que en la darrera anàlisi «es basa en pressuposicions econòmiques».¹³⁴

A *Els quaderns etnològics*, Marx també va fer una sèrie d'observacions sobre les connotacions racistes de molts informes antropològics que estava estudiant.¹³⁵ El seu rebuig d'aquest tipus d'ideologia era categòric, i feia comentaris càustics sobre els autors que s'expressaven d'aquesta manera. Així, quan Maine utilitzava epítets discriminatoris, exclamava amb rotunditat: «Altra vegada aquestes bestieses!». A més, expressions com «que el dimoni s'emporti aquesta parleria “ària”!»¹³⁶ eren recurrents.

Referint-se a *Java* o a *How to Manage a Colony*, de Money, i a *The Aryan Village in India and Ceylon*, de Phear, Marx va estudiar els efectes negatius de la presència europea a Àsia. No li interessava gens la visió de Money sobre la política colonial, però el seu llibre li va semblar útil pels detalls que donava sobre el comerç.¹³⁷ Va

133. Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 329; *Die ethnologischen Exzerptheft*, p. 487. Cf. Krader, «Introduction», a *ibíd.*, 59.

134. Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 329; *Die ethnologischen Exzerptheft*, p. 487-488.

135. Vegeu Krader, «Introduction», a *ibíd.*, 37; i Christine Ward Gailey, «Community, State, and Questions of Social Evolution in Karl Marx's Ethnological Notebooks», a *The Politics of Egalitarianism*, ed. Jacqueline Solway (Nova York: Berghahn Books, 2006), p. 36.

136. Marx, *The Ethnological Notebooks*, p. 324; *Die ethnologischen Exzerptheft*, p. 479.

137. Vegeu Fritjof Tichelman, «Marx and Indonesia: Preliminary Notes», dins *Schriften aus dem Karl-Marx-Haus*, vol. XXX: *Marx on Indonesia and India* (Trier:

adoptar un enfocament similar amb el llibre de Phear, es va centrar principalment en el que relatava sobre l'estat de Bengala i va ignorar les seves construccions teòriques febles.

Els autors que Marx va llegir i resumir a *Els quaderns etnològics* havien estat influïts (amb diferents matisos) per les concepcions evolutives de l'època, i n'hi havia que fins i tot s'havien convertit en fermes defensors de la superioritat de la civilització burgesa. Però si s'examinen *Els quaderns etnològics* es veu clarament que les seves reivindicacions ideològiques no van tenir cap influència en Marx.

Les teories del progrés, hegemòniques al segle XIX i àmpliament compartides per antropòlegs i etnòlegs, postulaven que els esdeveniments seguirien un curs preestablert a causa de factors externs a l'acció humana; una seqüència rígida d'etapes tenien el món capitalista com a destinació única i uniforme.

En l'espai de pocs anys, una fe ingènua en l'avenç automàtic de la història també va arrelar en la Segona Internacional. L'única diferència amb la versió burgesa era la predicció que una etapa final seguiria al «col·lapse» inevitable del sistema capitalista: en concret, el naixement del socialisme (subseqüentment definit per si mateix com a «marxista!»).¹³⁸

Aquesta anàlisi no només era poc sòlida cognitivament; produïa una mena de passivitat fatalista, que va esdevenir un factor estabilitzador per a l'ordre existent i debilitava l'acció política i social del proletariat. Marx, oposant-se a aquesta visió que molts consideraven «científica» i que era comuna a les visions de progrés burgesa i socialista, va rebutjar els cants de sirena de l'historicisme unidireccional i va mantenir la seva concepció complexa, flexible i variada.

Karl-Marx-Haus, 1983), p. 18. Vegeu també la visió dels diners d'Engels: «Seria una bona cosa que algú es prenguéss la molèstia d'il·luminar la proliferació del socialisme d'estat, i que per a aquesta finalitat es valgüés d'un exemple d'allò més exitós de la pràctica a Java. Tot el material es pot trobar a *Java, How to Manage a Colony*. [...] Allà es veu com els holandesos, sobre la base de l'antic comunisme de les comunitats, han organitzat la producció per a benefici de l'estat i han fet per manera que el poble gaudeixi, segons la seva apreciació, d'una existència bastant còmoda; la conseqüència és que el poble es manté en un estat d'estúpidesa primitiva i que la hisenda holandesa esgarrapa 70 milions de marcs l'any». Friedrich Engels a Karl Kautsky, 16 de febrer del 1884, MECW, 47:102-103.

138. Cf. Musto, «The Rediscovery of Karl Marx», *op. cit.*, p. 479-480.

Mentre que, en comparació amb els oracles darwinistes, la veu de Marx podia semblar incerta i dubitativa,¹³⁹ en realitat es va escapar del parany del determinisme econòmic en el qual molts dels seus seguidors i continuadors declarats tendien a caure; una posició a anys llum de les teories que ells afirmaven que els havien inspirat, que portarien a molts cap a una de les pitjors caracteritzacions del «marxisme».

En els seus manuscrits, quaderns i cartes a camarades i activistes, com també en les poques intervencions públiques que encara podia fer malgrat el rerefons de drames familiars i el deteriorament de les capacitats físiques, Marx va perseverar en els seus esforços per reconstruir la complexa història del pas de l'antiguitat al capitalisme. Dels estudis antropològics que va llegir i resumir en va treure la confirmació que el progrés humà havia succeït amb més rapidesa en èpoques en què les fonts de subsistència es van expandir, des del naixement de l'agricultura endavant. Tenia en gran valor la informació i les dades històriques, però no compartia els esquemes rígids que implicaven una seqüència indefugible d'etapes en la història humana.

Marx va desestimar qualsevol lligam rígid dels canvis socials amb les transformacions econòmiques i prou. En canvi, va subratllar l'especificitat de les condicions històriques, les múltiples possibilitats que oferia el pas del temps, i la centralitat de la intervenció humana en el modelat de la realitat i l'assoliment del canvi.¹⁴⁰ Aquests eren els trets rellevants de l'elaboració teòrica de Marx als últims anys de la seva vida.

El 1881, juntament amb la seva recerca etnològica, Marx va reprendre l'estudi de la química orgànica i, recuperant els interessos que tenia el 1879, va produir taules sobre parafina, benzina i altres components aromàtics.¹⁴¹ Sobretot, però, va retornar durant

139. Vegeu Alessandro Casiccia, «La concezione materialistica della società antica e della società primitiva», a Henry Morgan, *La società antica* (Milà: Feltrinelli, 1970), XVII.

140. Vegeu Gailey, Christine Ward «Community, State, and Questions of Social Evolution in Karl Marx's *Ethnological Notebooks*», a *The Politics of Egalitarianism*, ed. Jacqueline Solway, p. 31-52. (Nova York: Berghahn Books, 2006), p. 35, 44.

141. Marx, «Exzerpte aus Werken von Lothar Meyer, Henry Enfield Roscoe, Carl Schorlemmer, Benjamin Witzschel, Wilhelm Friedrich Kühne, Ludimar Hermann, Johannes Ranke und Joseph Beete Jukes», MEGA², IV/31:443-463.

la primera meitat de l'any als estudis de matemàtiques; un repte que ja s'havia plantejat en diverses ocasions.

A començaments del 1858, va escriure a Engels que havia fet tants errors de càlcul quan va redactar els *Grundrisse* que «desesperat, s'havia aplicat a fer una revisió ràpida d'àlgebra». «L'aritmètica no ha estat mai el meu fort», va confessar, «però si faig una marrada amb l'àlgebra em tornaré a posar al dia ràpidament».¹⁴² Inicialment, per tant, l'interès de Marx en la ciència dels nombres estava lligat als seus estudis de política econòmica i a una necessitat urgent de resoldre certs problemes teòrics que plantejaven. Però quan s'hi va posar, la seva actitud va experimentar un canvi profund. A part de ser-li útil per a *El capital*, les matemàtiques van passar a ser una font d'interès cultural per si mateixes, i van adquirir un lloc especial en les seves activitats intel·lectuals.

Ja al 1860, quan la seva muller va emmalaltir de verola i les seves filles eren fora de casa per evitar el contagi, Marx —que feia «d'infermer»— va escriure a Engels: «Escriure articles [per al *New York Tribune*] és pràcticament impossible. L'única ocupació que m'ajuda a mantenir la calma mental necessària són les matemàtiques».¹⁴³ Va mantenir aquest costum fins a la fi dels seus dies i va remarcar el plaer que li reportava en diverses cartes que va escriure a Engels. La primavera del 1865 va escriure que durant les pauses enmig d'*El capital*—que «treballava com un corcó» per poder-lo acabar, ja que els abscessos, tot i que encara eren presents, no li «alteraven la closca»— es dedicava a «fer una mica de càlcul diferencial». «Qualsevol altre tipus de lectura sempre m'empeny a tornar a l'escriptori».¹⁴⁴ Marx ho va mantenir fins al 1870,¹⁴⁵ i des del final de la dècada ho va continuar fent de manera

142. Karl Marx a Friedrich Engels, 11 de gener del 1858, MECW, 40:244; MEW, 29:256.

143. Karl Marx a Friedrich Engels, 23 de novembre del 1860, MECW, 41:216; MEW, 30:113.

144. Karl Marx a Friedrich Engels, 20 de maig del 1865, MECW, 42:159; MEW, 31:122.

145. Engels més endavant va recordar una interrupció d'uns quants anys que Marx va tenir en la redacció d'*El capital*: «Hi va haver una altra interrupció el 1870, principalment a causa de la mala salut de Marx. Com era habitual, Marx va dedicar aquest temps als estudis; a l'agronomia, a les relacions rurals a Amèrica i, especialment, a Rússia, al mercat del diner i a la banca i, finalment, a les ciències naturals com la geologia i la fisiologia, i per damunt de tot a les obres matemàtiques independents, que formen el contingut dels nombrosos quaderns d'extractes d'aquest període». Friedrich Engels, «Preface to the First German Edition», a Karl Marx, *Capital, Volum II*, MECW, 36:7.

més metòdica, i va escriure centenars de pàgines que es van acabar coneixent com els *Manuscripts matemàtics*.¹⁴⁶

El 1881, Marx va centrar la seva atenció en les teories matemàtiques d'Isaac Newton (1643-1727) i Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), que independentment l'un de l'altre¹⁴⁷ –el primer a Anglaterra, el segon a Alemanya– havien inventat el càlcul diferencial i el càlcul integral, tots dos components del càlcul infinitesimal. Seguint aquests estudis, Marx va escriure dos manuscrits breus, *Sobre el concepte de la funció derivada* i *Sobre el diferencial*, que presentaven metòdicament la seva interpretació del càlcul diferencial i il·lustraven el mètode que havia descobert. Tots dos textos anaven dedicats a Engels i, tan aviat com els va haver escrit, Marx els hi va enviar perquè en donés la seva opinió.

Els estudis de Marx sobre la història del càlcul diferencial, començant pels seus orígens, s'acompanyaven de diverses notes i esborranys preliminars¹⁴⁸ i tenien un objectiu precís: criticar els fonaments del càlcul infinitesimal negant l'existència d'una matemàtica primària amb diferencials dx i dy .¹⁴⁹ En el curs d'aquesta recerca, va observar particularment el fonament «místic» del càlcul diferencial desenvolupat per Newton i Leibniz, cap del quals va donar cap explicació formal de com havia succeït. Marx va criticar-los per haver-lo introduït sense definir-lo.¹⁵⁰

146. Vegeu Sofya Yanovskaya, «Preface to the 1968 Russian edition», a Karl Marx, *Mathematical Manuscripts* (Londres: New Park, 1983), IX. Per a una visió general d'algunes de les interpretacions més interessants dels estudis de matemàtiques de Marx, vegeu Pradip Baksi, ed., *Karl Marx and Mathematics: A Collection of Texts in Three Parts* (Nova Delhi: Aakar Books, 2019).

147. Va esclatar una disputa acalorada entre Newton i Leibniz, en què s'acusaven mútuament de plagi i cadascú afirmava que «hi havia arribat primer». Vegeu Alfred Rupert Hall, *Philosophers at War* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), p. 234.

148. Marx, *Mathematical Manuscripts*, p. 35-106; *Mathematische Manuskript* (Kronberg: Scriptor 1974), p. 75-129.

149. Vegeu Lucio Lombardo Radice, «Dai manoscritti matematici di K. Marx», *Critica Marxista-Quaderni*, núm. 6 (1972): p. 273. En els seus manuscrits, Marx utilitzava el terme «algebraic» per a qualsevol expressió que no contingués símbols derivatius o diferencials i «simbòlic» per a expressions que continguessin les xifres pròpies del càlcul diferencial, com dx i dy .

150. En defensa de Newton i Leibniz caldria assenyalar que –amb diferents continguts i punts de vista– van crear aquest mètode només com un recurs algebraic per resoldre certs problemes geomètrics. No els preocupava explicar-ne els fonaments, que van continuar sent misteriosos i indefinits.

Aquest aspecte negatiu ja havia estat copsat per altres matemàtics, com Jean d'Alembert (1717-1783) i Joseph-Louis Lagrange (1736-1813), les tesis dels quals Marx va estudiar amb gran interès. Aquests dos homes, tanmateix –el primer utilitzant el mètode racionalista i la noció de límit, el segon fent servir el mètode purament algebraic i el concepte de funció derivada– no van aconseguir resoldre el problema que Marx havia detectat.

Al final dels seus estudis, encara insatisfet, Marx va decidir cercar una definició formal rigorosa del càlcul diferencial, basat en conceptes, més que no pas «místic». Però no estava familiaritzat amb la recerca més recent sobre la qüestió, ja que els seus coneixements de la bibliografia especialitzada s'aturaven amb les descobertes de començament del segle XIX. No va arribar a llegir les obres de dos matemàtics coetanis, Augustin Cauchy (1789-1857) i Karl Weierstrass (1815-1897),¹⁵¹ que segurament l'haurien ajudat a avançar cap a l'objectiu que s'havia proposat.¹⁵²

Engels, per la seva banda, finalment va «reunir el coratge» l'agost del 1881 «per fer un estudi complet» dels *Manuscrits matemàtics* de Marx. Li va escriure felicitant-lo: «Aquí, finalment, podem veure clarament el que durant molt de temps han mantingut molts matemàtics que eren incapaços de donar-ne arguments racionals, és a dir, que el quocient diferencial constitueix l'element originari, mentre que els diferencials dx i dy són derivats». Engels estava tan implicat en aquests estudis que va comentar amb el seu amic: «A més de ballar-me pel cap tot el dia, la nit passada vaig somiar que, per diferenciar-los, donava a un individu els botons de la meua camisa i ell tocava el dos amb els botons».¹⁵³

Marx va continuar debatent sobre aquesta qüestió amb Engels i el seu amic comú Samuel Moore (1838-1911) fins a la fi de l'any següent. Pel novembre del 1882, Marx encara estava convençut que podia «descartar el conjunt d'aquest desenvolupament històric de

151. La creença de Marx que el simbolisme matemàtic hauria de reflectir fidelment processos reals del món real actualment alguns la considerarien ingènua.

152. Per a una opinió diferent, vegeu Yanovskaya, «Preface», XI-XII, *op. cit.*

153. Friedrich Engels a Karl Marx, 18 d'agost del 1881, MECW, 46:131-132; MEW, 35:23-25. En el seu parlament en el funeral de Marx, Engels va destacar el significat perdurable d'aquests estudis: «En cada camp en el qual Marx va investigar [...] fins i tot en el de les matemàtiques, va fer descobertes independents». Friedrich Engels, «Karl Marx's Funeral», MECW, 24:468.

l'anàlisi dient que, a la pràctica, no ha aportat cap canvi essencial en l'aplicació del càlcul diferencial, per exemple, en la simbolització geomètrica». ¹⁵⁴ Contràriament a les expectatives, però, Marx no va tenir l'oportunitat de continuar la seva recerca a la biblioteca del British Museum i « reprendre una exposició detallada dels diversos mètodes ».

En el darrer període de la seva vida, l'interès de Marx en el càlcul diferencial ja no estava relacionat directament amb la seva feina a *El capital*. Es va centrar més en la matemàtica pura que en la seva aplicació a l'economia, mentre que en la dècada dels anys setanta havia volgut « determinar matemàticament les lleis principals que governaven les crisis ». ¹⁵⁵ Malgrat el que han argumentat alguns experts, ¹⁵⁶ no sembla gaire possible que Marx, amb l'energia tan minvada, hagués tingut mai la intenció d'escriure un text de matemàtiques propi.

Els *Manuscris matemàtics* d'aquest últim període demostren, però, el que era més característic de l'interès de Marx per les matemàtiques. En primer lloc, era un estímul intel·lectual útil en la seva recerca d'un mètode d'anàlisi social. Al final, les matemàtiques es van convertir en un espai gairebé físic per a ell: a vegades era un espai lúdic, però principalment era un espai on es podia refugiar en moments de grans dificultats personals.

4. CIUTADÀ DEL MÓN

Però encara que estigués absorbit del tot en els seus estudis teòrics intensius, Marx no va deixar mai d'interessar-se per l'economia i els esdeveniments polítics internacionals de la seva època. A més de llegir els principals diaris « burgesos », rebia i fulljava regularment la premsa alemanya i francesa de la classe obrera. Amb la curiositat que el caracteritzava, sempre començava el dia donant

154. Karl Marx a Friedrich Engels, 22 de novembre del 1882, MECW, 46:380; MEW, 35:114.

155. Karl Marx a Friedrich Engels, 31 de maig del 1873, MECW, 44:504; MEW, 33:82. Per a exemples dels estudis dels anys setanta del segle XIX que van enriquir l'escriptura del tercer volum d'*El capital*, vegeu el manuscrit voluminós del 1875: Karl Marx, « Mehrwert und Profitrate mathematisch behandelt », MEGA², II/14:19-150.

156. Vegeu Alain Alcouffe, « Introduction », a *Les manuscrits mathématiques de Marx*, ed. Alain Alcouffe (París: Economica, 1985), p. 20-21.

un cop d'ull a les seccions de notícies per tal d'estar al dia de tot el que passava al món. La correspondència amb figures polítiques i intel·lectuals rellevants de diversos països sovint li era una altra font valuosa d'informació, cosa que li aportava nous estímuls i un coneixement més profund d'un ampli ventall de temes.

A començament del 1881, Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), una figura capdavantera de la *Sociaal-Democratische Bond* [Lliga Socialdemòcrata] –la principal força política socialista dels Països Baixos en aquell moment– va oferir a Marx l'oportunitat d'explicar una vegada més la seva visió sobre la transició al comunisme. A la vigília del congrés socialista que s'havia de celebrar més endavant aquell mateix any,¹⁵⁷ que tenia per objectiu unificar els partits més grans del proletariat europeu en una nova Internacional, Nieuwenhuis va adreçar a Marx una pregunta que considerava d'una importància decisiva: quines mesures legislatives de natura política i econòmica hauria de prendre un govern revolucionari després d'accedir al poder per tal de garantir l'èxit del socialisme?

En aquesta ocasió, com en altres del passat, Marx es va mostrar del tot contrari a respondre amb una fórmula general; de fet, considerava aquest tipus de preguntes «absurdes», atès que «el que caldrà fer, i fer-ho immediatament, en un moment determinat del futur, dependrà absolutament de les condicions històriques reals en què calgui actuar». Per a Marx, per tant, fer aquella pregunta «en abstracte» representava «un fals problema, al qual només es podria respondre amb la crítica de la mateixa pregunta».¹⁵⁸ No li interessava fer prediccions sobre com seria la societat lliure del futur, sinó que se centrava en les condicions que la farien possible. Per aquests motius, la resposta de Marx a Nieuwenhuis va ser peremptòria: que era impossible «resoldre una equació que no compregui en els seus termes els elements de la solució». A més a més, estava segur que

un govern socialista no arriba a guiar un país sense que les circumstàncies hagin arribat al punt que aquest, abans que qualsevol altra

157. El congrés, que s'havia programat originàriament a Zuric, finalment va tenir lloc a l'octubre a la ciutat de Chur, més petita, a causa d'una prohibició policial.

158. Karl Marx a Ferdinand Domela Nieuwenhuis, 22 de febrer del 1881, MECW, 46:66; MEW, 35:160.

cosa, pugui prendre les mesures aptes per intimidar la massa burgesa i aconseguir així el primer objectiu, el temps per a l'acció eficaç.¹⁵⁹

Per a Marx, era clar que l'establiment d'un sistema de producció i consum socialista seria un procés llarg i complex, certament no seria factible mitjançant la captura del palau del poder, simplement. Efectivament, no hi havia res «d'específicament "socialista" en les decisions difícils d'un govern nascut sobtadament després d'una victòria popular». La Comuna de París –l'única experiència autèntica d'un govern revolucionari– no es podia considerar de cap manera un model de referència perquè havia estat un cas molt especial, «merament un aixecament d'una sola ciutat en circumstàncies excepcionals», amb un lideratge polític que no era «majoritàriament socialista, ni ho hauria pogut ser».¹⁶⁰

Comparant la posició de la classe treballadora de la seva època amb la de la burgesia francesa naixent abans de la caiguda de l'Antic Règim, Marx sostenia que el front proletari no anava endarrerit:

Les reivindicacions generals de la burgesia francesa d'abans del 1789 eren, *mutatis mutandis*, igual de ben definides com ho són actualment, amb un grau discret d'uniformitat, les reivindicacions principals i immediates del proletariat en tots els països amb producció capitalista. ¿Però, a priori, els francesos del segle XVIII tenien la més remota idea de com s'haurien implementat les reivindicacions de la burgesia del seu país?¹⁶¹

En un aspecte més general, Marx no va abandonar mai la seva convicció que

l'anticipació doctrinària i necessàriament fantasiosa del programa d'acció d'una revolució futura només serveix per distreure de la lluita present. El somni de la imminent fi del món va inspirar la lluita dels primers cristians contra l'imperi romà i els va alimentar la fe en la victòria. La visió científica de la inevitable disgregació de l'ordre social dominant, que es produeix

159. *Ibid.*; *ibid.*

160. *Ibid.*; *ibid.*

161. *Ibid.*, MECW, 46:66-67; *ibid.*, MEW, 35:160-161.

contínuament davant dels nostres ulls, les mateixes masses, amb una fúria que puja sota les fuetades dels vells fantasmes al govern, i al mateix temps el desenvolupament gegantí i indiscutible dels mitjans de producció: això serà el que caldrà per garantir que en el moment que esclati una veritable revolució proletària també es donin les condicions del seu *modus operandi* primer i immediat (encara que segurament no serà idíl·lic).¹⁶²

Marx, que acabava la carta amb uns comentaris sobre el proper congrés socialista esmentat per Nieuwenhuis, no amagava el seu escepticisme sobre la possibilitat de crear immediatament una organització transnacional nova en la línia de la que ell havia coordinat gairebé una dècada enrere:

Estic convençut que encara no s'ha produït la conjectura crítica per a una nova associació internacional dels treballadors. Per tant, opino que són inútils, i a més a més perjudicials, tots els congressos obrers i/o socialistes que no facin referència a les condicions immediates i reals d'aquesta o aquella nació específica. Si no, acabaran invariablement per donar tombs al voltant de les mateixes banalitats genèriques de sempre.¹⁶³

Alguns dels corresponsals de Marx també li comentaven la proposta que havia fet l'economista nord-americà Henry George (1839-1897) en el seu llibre *Progress and Poverty* [Progrés i misèria] (1879), del qual va vendre milions d'exemplars en diverses llengües. L'argument de George, del qual es va parlar molt en la premsa del seu temps, era que caldria substituir tots els impostos existents per un de sol sobre els béns immobles:

El govern ja cobra part de la renda amb els impostos. Amb uns pocs canvis en la legislació fiscal, es podria satisfer tota. [...] Per tant, proposo l'apropiació de la renda immobiliària per a ús públic mitjançant els impostos. [...] D'aquesta manera, la propietat de les terres quedaria tal com és ara. No s'expropiaria cap propietari.

162. *Ibid.*, MECW, 46:67; *ibid.*, MEW, 35:161.

163. *Ibid.*; *ibid.*

No s'establiria cap límit sobre l'extensió de terra que pogués posseir una persona. Si l'estat cobrés la renda en forma d'impostos, aleshores les terres serien de propietat comuna, independentment del nom a qui anessin les parcel·les. Tots els membres de la comunitat participarien dels avantatges de la propietat. [...] De fet, quan la renda excedeixi els ingressos públics, caldrà incrementar els impostos sobre la terra per absorbir l'excés de renda. La taxació de la renda incrementaria quan abolíssim altres impostos. Així, podríem donar forma pràctica a la nostra iniciativa proposant: abolir tots els impostos, excepte el dels valors immobiliaris.¹⁶⁴

Quan el revolucionari alemany emigrat Friedrich Sorge (1828-1906), com també John Swinton i el socialista nord-americà Willard Brown (?), li van demanar la seva opinió sobre la proposta per resoldre la paradoxa de la coexistència de progrés i pobresa, Marx es va sentir obligat a respondre. La seva «valoració brevíssima del llibre» era, com passava sovint, despectiva. Marx reconeixia que George era un «escriptor amb talent» i que la major part d'elogis que el llibre s'havia guanyat als Estats Units es devien al fet que representava «un primer, tot i que fallit, intent d'emancipació de l'economia política ortodoxa». Però a part d'aquestes dues petites concessions, Marx va disparar contra les opinions de l'economista de l'altra banda de l'oceà, que, com a teòric, a ell li semblava que estava «completament endarrerit». «No havia entès res de la natura de la plusvàlua» i s'havia perdut en «especulacions sobre les porcions de plusvàlua que han esdevingut independents; sobre les relacions entre benefici, renda, interès, etcètera».

Marx no només va replicar sobre el «principi bàsic»¹⁶⁵ de George, sinó que també en va negar l'originalitat. Als seus anys joves, Marx i Engels havien argumentat al *Manifest del Partit Comunista* a favor de «l'abolició de la propietat immobiliària i l'aplicació de tots els impostos immobiliaris a finalitats públiques»¹⁶⁶ com una de les deu

164. Henry George, *Progress and Poverty* (Nova York: Robert Schalkenbach Foundation, 2006), p. 224-225.

165. Karl Marx a Friedrich Sorge, 20 de juny del 1881, MECW, 46:99-101; MEW, 35:199.

166. Karl Marx i Friedrich Engels, *Manifesto of the Communist Party*, MECW, 6:505; *Manifest der Kommunistischen Partei*, MEW, 4:481.

mesures que caldria prendre en els països més avançats després de la conquesta del poder per la classe treballadora.

Marx va recordar a Swinton que «els deixebles més grans de Ricardo (els radicals) ja fantasiejaven que amb l'apropiació pública de la renda immobiliària es corregiria tot».¹⁶⁷ Marx havia criticat aquest concepte el 1847, a *La pobresa de la filosofia*, quan va posar en clar que si «economistes com Mill, Cherbuliez, Hilditch i d'altres exigien que la renda es lliurés perquè fes la funció dels impostos», era «una expressió rotunda de l'odi que el capitalista industrial sent cap al terratinent superior, que considera un inútil, una excrescència damunt del cos general de producció burgesa».¹⁶⁸ Certament, no era suficient per esborrar les desigualtats de la societat contemporània.

En la seva resposta a Sorge, Marx va esmentar altres autors que havien proposat idees similars anteriorment. Jean Hyppolite Colins (1783-1859), per exemple, havia intentat fer «una panacea socialista d'aquest desideràtum dels economistes burgesos radicals britànics declarant aquest producte la solució per als antagonismes inherents al mode de producció actual». I l'economista Adolph Samter (1824-1883), «un banquer prussià curt de gambals i col·leccionista de bitllets de loteria» i el seu seguidor Johann Rodbertus (1805-1875), havia «dilatat aquest “socialisme” fins a omplir-ne un tom voluminós», publicat el 1875 amb el títol de *Doctrina social. Sobre la satisfacció de les necessitats de la societat humana*.

167. Karl Marx a John Swinton, 2 de juny del 1881, MECW, 46:93; MEW, 35:191. Per a Engels, també, l'equació «estat=socialisme» era totalment inacceptable. Tal com va escriure a Bernstein, el març del 1881: «No és més que una tergiversació interessada d'un burgès de Manchester descriure com a “socialisme” tota interferència de l'estat a la lliure competència: gravàmens protectors, gremis, monopoli del tabac, nacionalització de sectors de la indústria, la Companyia de Comerç d'Ultramar, la fàbrica reial de porcellana. Això és un fet que hauríem de criticar i no pas creure-hi. Si fem això últim i hi basem una argumentació teòrica, s'enfonçarà juntament amb les seves premisses –senzillament, a partir del moment en què es demostrï que aquest suposat socialisme no és més que, d'una banda, una reacció feudal, i de l'altra, un pretext per a l'extorsió, amb l'objectiu secundari de convertir tants proletaris com sigui possible en funcionaris i pensionistes dependents de l'estat, i organitzar, paral·lelament a l'exèrcit disciplinat de funcionaris i militars, un exèrcit similar de treballadors. El sufragi obligatori imposat pels funcionaris d'alt rang en comptes dels supervisors de fàbrica–, quin socialisme més maco!». Friedrich Engels a Eduard Bernstein, 12 del juny del 1881, MECW, 46:74.

168. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, MECW, 6:203; *Das Elend der Philosophie*, MEW, 4:171.

Per a Marx, el llibre de George encaixava dins d'aquesta tradició de pensament, tot i que era «força més excusable» que els altres exemples. Un ciutadà dels Estats Units, on la terra [abans] era relativament accessible a la gran massa de persones i fins a un cert punt encara [ho era]» hauria d'haver explicat com era possible que «l'economia capitalista i l'esclavitud corresponent de la classe obrera s'havien desenvolupat més ràpidament i impúdica que en qualsevol altre país». ¹⁶⁹ Tanmateix, va declarar:

Tots aquests «socialistes» [...] tenen això en comú; permeten que subsisteixi la mà d'obra assalariada i per tant també la producció capitalista, volen creure's i fer creure al món que, amb la transformació de la renda immobiliària en impostos pagats a l'estat, desapareixeran automàticament totes les injustícies de la producció capitalista. ¹⁷⁰

Fossin quines fossin les seves intencions aleshores, les teories de George i dels que pensaven de manera semblant eren «merament un intent, disfressat de socialisme, per salvaguardar el règim capitalista i, de fet, restablir-lo sobre una base encara més àmplia que l'actual». ¹⁷¹ En conclusió, Marx va atacar «la prepotència i l'arrogància repugnants» de George, que ell veia com «la marca inconfusible de tota aquella colla de xarlatans, venedors de panacea». ¹⁷²

169. Karl Marx a Friedrich Sorge, 20 de juny del 1881, MECW, 46:100-101; MEW, 35:199-200.

170. *Ibid.*, MECW, 46:101; *ibid.*, MEW, 35:200.

171. *Ibid.*; *ibid.* Vegeu també el testimoni de Hyndman: «Marx se'l va mirar i el va comentar amb una mena de menyspreu tenyit de bona fe: "L'última trinxera dels capitalistes", va dir». Quan Hyndman va insistir en l'efecte positiu que el seu estil periodístic tindria en les masses, Marx, potser una mica gelós de la fama de George, «no volia de cap manera reconèixer el valor d'aquest argument». Deia que «difondre falses opinions no pot ser mai bo per al poble: "Deixar una falsedat sense rebatre és encoratjar la immoralitat intel·lectual. Per cada deu que puguin anar més enllà, cent es poden aturar perfectament amb George, i això és córrer un perill massa gran"». Hyndman, *op. cit.*, p. 258-259.

172. Karl Marx a Friedrich Sorge, 20 de juny del 1881, MECW, 46:101; MEW, 35:201. Els comentaris de George sobre Marx també són interessants. Després de la mort de Marx, va declarar que, malgrat que no havia llegit els seus escrits, tenia un «gran respecte per un home que havia dedicat els esforços de tota una vida a la millora de les condicions socials», a Philip S. Foner, ed., *Karl Marx Remembered: Comments at the Time of His Death* (San Francisco: Synthesis Publications, 1983), p. 101. L'any següent, però, en una carta a Hyndman va remarcar que Marx «estava mancat de poder analític i hàbits lògics de pensament». Henry George, *An Anthology of Henry George's Thought*, ed. Kenneth

En el curs del 1881, Marx va continuar observant els esdeveniments mundials i comentant-los amb els camarades i els seus familiars. En particular, pel febrer va escriure un carta llarga a Danielson que contenia observacions impagables sobre la situació de diversos països.

L'estudi de les crisi econòmiques –sempre una prioritat per a Marx– i la Gran Depressió que, el 1873, va afectar diversos països, especialment Anglaterra, van estimular l'interès del pensador i van fomentar les esperances del militant. Sobre els esdeveniments financers del Regne Unit va escriure: «Si la gran crisi industrial i comercial per la qual ha passat Anglaterra es va superar sense el crac financer culminant a Londres, aquest fenomen excepcional es va deure als diners francesos».¹⁷³

Aquestes consideracions anaven acompanyades d'una descripció del context econòmic general. La recessió s'havia manifestat en una marcada caiguda en la productivitat i un estancament importantíssim de les exportacions. La Gran Bretanya havia deixat de ser l'obrador del món, i la «prosperitat victoriana» de les dècades anteriors no era més que un record. Concretament, Marx va escriure:

El sistema ferroviari anglès rodola pel mateix pendent que el sistema europeu de deute públic. Els magnats dominants que figuren entre els directius de les diferents xarxes ferroviàries no només contracten (progressivament) nous préstecs per ampliar les seves xarxes (és a dir, el «territori») on regnen com a monarques absoluts, sinó que també eixamplen les seves xarxes respectives per tal de tenir nous pretextos per contractar nous préstecs que els permetin pagar els interessos pendents als titulars d'obligacions, accions preferents, etcètera, i també, de tant en tant, llançar alguna molleta, en forma

C. Wenzler (Rochester, NY: University of Rochester Press, 1997), p. 175. A més, en dues cartes al president del Massachusetts Institute of Technology, Francis Walker (1840-1897), va descriure Marx com «el príncep dels caps de trons» i un «pensador superficial» (ibíd., 78, 177). Roy Douglas ha escrit que «quan Marx va morir el 1883 [...] hi devia haver desenes d'anglesos que havien parlat de Henry George per a cada un que hagués arribat a sentir anomenar el socialista prussià». Roy Douglas, *Land, People and Politics: A History of the Land Question in the United Kingdom, 1878-1952* (Londres: Allison and Busby, 1976), p. 48. En l'espai de poc temps la situació es capgiraria completament.

173. Karl Marx a Nikolai Danielson, 19 de febrer del 1881, MECW, 46:62; MEW, 35:156.

de dividendes, als maltractats accionistes comuns. Un dia o altre aquesta manera de funcionar portarà a una catàstrofe lamentable.¹⁷⁴

Marx no va mostrar menys interès en esdeveniments que ocorrien a l'altra banda de l'Atlàntic. Un d'aquests van ser els aldarulls de San Francisco del juliol del 1877, amb la seva violència ètnica dirigida contra la comunitat xinesa. El novembre del 1880, Marx va demanar repetidament a Sorge que li enviés «material sucós» dels Estats Units «sobre les condicions econòmiques a Califòrnia». Havia accedit a continuar amb la seva anàlisi de la regió, que ell considerava importantíssima «perquè en cap altre lloc la revolució per la centralització capitalista s'havia realitzat amb tan desvergonyiment i amb tantíssima rapidesa».¹⁷⁵ Poc després, havent rebut els materials per a la seva recerca, Marx va escriure un extracte de l'article de George «The Kearney agitation in California» [L'agitació de Kearney a Califòrnia] (1880), que va aparèixer a *The Popular Science Monthly*. Estimulat per aquesta peça, en el context de la pobresa creixent resultant de la Gran Depressió i el període posterior, Marx també es va centrar en la demagògia racista de Dennis Kearney (1847-1907) en contra dels treballadors xinesos i la contramobilització organitzada pel Partit del Treballadors dels Estats Units. Fent servir l'eslògan «The Chinamen Must Go» (Xinesos fora),¹⁷⁶ Kearney havia especulat que la ira dels obrers davant les crisis contínues es podria girar contra els emigrants i utilitzar-les per agitar els enfrontaments entre els pobres. Marx va copiar l'observació de George que «el comunisme o el socialisme (entenent per aquests termes el desig de canvis socials fonamentals)» no havien aconseguit guanyar-se el suport de la majoria de treballadors, perquè «la presència dels xinesos ha acaparat l'atenció de les classes treballadores, donant el que a ells els ha semblat una explicació suficient de la caiguda dels salaris i les dificultats per trobar feina».¹⁷⁷ Marx

174. *Ibid.*, MECW, 46:63; *ibid.*

175. Karl Marx a Friedrich Sorge, 5 de novembre del 1880, MECW, 46:46; MEW, 34:478.

176. Cf. Selig Perlman, «The Anti-Chinese Agitation in California», a *History of Labour in the United States*, ed. John R. Commons *et al.*, vol. 2 (Nova York: Macmillan, 1918), p. 254.

177. Henry George, «The Kearney Agitation in California», *The Popular Science Monthly* 17 (agost del 1880): p. 435. Les notes de Marx són recollides a Karl Marx, IISH Amsterdam, *Marx-Engels Papers*, B 161.

era ben conscient que els conflictes entre treballadors, especialment després d'onades de migració, eren una arma poderosa que la burgesia podia utilitzar per distreure'ls dels problemes reals de la societat capitalista. Però tot i que cada vegada estava més al cas de les dificultats i les contradiccions de la lluita de classes, va mantenir grans esperances en el potencial revolucionari del moviment dels treballadors.¹⁷⁸

Marx també va seguir de prop el col·lapse financer de Jay Gould (1836-1892), un constructor ferroviari molt important que, mitjançant operacions especulatives de gran envergadura, havia arribat a ser un dels homes més rics i mancats d'escrúpols del seu temps –amb una reputació merescuda de ser «el reis dels barons lladres».¹⁷⁹ Era l'amo de l'Erie Railroad Company, que gestionava la línia històrica entre Nova York i el nord-oest i que el 1879 ja tenia el control de tres de les xarxes més importants, inclosa la Union Pacific Railroad, en molts dels estats de la costa del Pacífic, i la Missouri Pacific Railroad, que feia recorreguts a l'est del riu Mississipí. Tot això afegia un setze mil quilòmetres de vies, una novena part del total del país. El 1881, va estendre encara més el seu imperi absorbint també la Western Union.

Interessat com estava en el desenvolupament de la societat americana, Marx no podia evitar seguir l'ascensió de Gould o deixar de comentar sobre com s'havia defensat dels atacs públics:

Als Estats Units els reis del ferrocarril s'han convertit en objecte dels atacs, no només, com abans d'aquest moment, de pagesos i «emprenedors» industrials de l'oest, sinó també d'una gran part representativa del comerç; la cambra de comerç de Nova York. Gould, rei del ferrocarril i estafador financer, amb els seus múltiples tentacles, va dir als magnats comercials de Nova York: «Ara

178. David Smith, «Accumulation by Forced Migration: Insights from *Capital* i Marx's Late Manuscripts», a *Marx 201: Rethinking Alternatives*, ed. Marcello Musto (Londres: Palgrave, forthcoming 2020), observava sobre les notes de Marx en els seus últims anys que «la memòria viva de la Comuna de París es mantenia. [...] Però Marx va veure que la mà d'obra no és un vidre sòlid. Les proves de les contradiccions dels treballadors cada vegada eren més evidents i urgents» (ibíd.).

179. Vegeu Edward J. Renehan, *Dark Genius of Wall Street: The Misunderstood Life of Jay Gould, King of the Robber Barons* (Nova York: Basic Books, 2006); i Maury Klein, *The Life and Legend of Jay Gould* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), p. 393.

ataqueu els ferrocarrils perquè us penseu que són d'allò més vulnerables, atesa la seva poca popularitat actual; però vigileu: després dels ferrocarrils serà el torn de qualsevol altra empresa, després, més endavant, de totes les formes de capital associat i, finalment, de totes les formes de capital; per tant, esteu aplanant el camí al capitalisme, les tendències del qual ja s'estan propagant entre el poble».¹⁸⁰

«El senyor Gould té un bon nas», bromejava Marx,¹⁸¹ esperant que aquesta tendència també es ratifiqués als Estats Units.

En la mateixa carta, també comentava esdeveniments de l'Índia i fins i tot va arribar a predir que «es preparen greus complicacions, o fins i tot una revolta general en el govern britànic».¹⁸² El grau d'exploació ha esdevingut cada vegada més intolerable:

El que els anglesos n'extreuen anualment en forma de rendes, dividendes per als ferrocarrils inútils als hindús, pensions per als militars i els funcionaris, per a l'Afganistan i altres guerres, etcètera; el que treuen d'ells sense cap equivalent i amb força diferència respecte del que ells s'apropien anualment de l'Índia, parlant només del valor de les mercaderies que els indis han d'enviar gratuïtament i anualment a Anglaterra, ascendeix a més de la suma total dels ingressos dels 60 milions de treballadors agrícoles i industrials de l'Índia! Això és un procés de sagnia de gran consideració! Els anys de fam se succeïxen els uns als altres i en unes dimensions desconegudes fins ara a Europa! Hi ha una conspiració real en joc en la qual cooperen hindús i musulmans; el govern britànic és conscient que «es cou» alguna cosa, però aquesta gent insubstancial (em refereixo als homes del govern), atrofiats de cervell per la manera de parlar i pensar en el seu parlament, ni tan sols tenen la voluntat de veure-hi clar, d'adonar-se de fins on arriba el perill imminent! Enganyar els altres i mentre els enganyes a ells t'enganyes a tu mateix: això és la saviesa parlamentària resumida en una frase! Encara bo!¹⁸³

180. Karl Marx a Nikolai Danielson, 19 de febrer del 1881, MECW, 46:63; MEW, 35:156-157.

181. *Ibid.*; *ibid.*, MEW, 35:157.

182. *Ibid.*; *ibid.*

183. *Ibid.*, MECW, 46:63-64; *ibid.*

A partir de la dècada dels seixanta, Marx també va parlar molta atenció a la causa irlandesa. Algunes de les seves reflexions es troben en una carta de l'11 d'abril del 1881 a la seva filla Jenny Longuet, que durant molts anys havia donat suport al moviment fenià. Marx s'oposava totalment a l'ocupació d'Irlanda i a les terribles injustícies que els britànics hi van perpetrar. Així, quan William Gladstone (1809-1898) —aquell «arxhipòcrita i casuista de l'antiga escola»¹⁸⁴ va sentir que havia estat nomenat primer ministre, va declarar que la seva «missió» política era «pacificar Irlanda».¹⁸⁵

Les primeres mesures que Gladstone va prendre per adreçar la qüestió decisiva de la propietat de la terra no van complir en absolut les expectatives que havien aixecat. The Landlord and Tenant (Ireland) Act [Llei del propietari i el llogater (d'Irlanda)], es va aprovar el 1870 com una esmena a la legislació existent, no va fer més que empitjorar la situació. Perquè al final de la dècada, Irlanda era el teló de fons de nombroses manifestacions contra les terribles exaccions dels propietaris, i es «cuinava» una revolta contra la legislació britànica.

Quan els liberals van presentar una segona llei l'abril del 1881 —la Land Law (Ireland) Act [Llei de la terra (d'Irlanda)]— Marx va tornar a carregar contra un govern que, contràriament al que afirmaven els seus partidaris, no havia procurat frenar el poder arbitrari dels terratinents anglesos sobre els seus llogaters. En realitat, va escriure a la Jenny: «Gladstone, mitjançant les seves mesures preliminars lamentables (inclosa la d'abolir la llibertat d'expressió als membres de la Cambra Baixa), ha afavorit les condicions sota les quals s'estan produint els desnonaments en massa a Irlanda».¹⁸⁶ Segons el punt de vista de Marx, les reformes proposades eren «un pur engany, veient que els Lords, que poden aconseguir el que volen de Gladstone, ja no han de tremolar davant la Lliga de la Terra,¹⁸⁷ sens dubte la suspendran o l'esmenaran de tal manera que

184. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:84; MEW, 35:180.

185. El secretari de Gladstone va reportar aquesta famosa frase. Vegeu Edgar J. Feuchtwanger, *Gladstone* (Londres: Allen Road, 1975), p. 146.

186. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:84; MEW, 35:180.

187. La Lliga Nacional Agrària Irlandesa, fundada el 1879, era una organització que defensava els interessos dels pagesos arrendataris.

els mateixos irlandesos hi votaran en contra».¹⁸⁸ Marx es va equivocar respecte de les mesures, perquè el parlament britànic les va aprovar, però tenia raó quan va predir que no ajudarien a resoldre els problemes d'Irlanda. Com a resultat de la nova legislació, només uns pocs centenars d'agricultors es van poder comprar terres i al cap de pocs anys l'agitació va tornar a reviscolar.

En una altra carta a la Jenny enviada unes quantes setmanes després, Marx va tornar a la càrrega. Va veure que havia estat un «truc molt hàbil» per part de Gladstone, «en un moment en què les propietats agrícoles a Irlanda (igual que a Anglaterra) s'estaven devaluant per la importació de blat de moro i bestiar boví dels Estats Units», oferir als gran terratinents la possibilitat de vendre's aquelles propietats a un preu que ja no tenien».¹⁸⁹ Va demanar a la Jenny que digués al seu marit, Charles Longuet, que es llegís el discurs que havia fet a Cork Charles Parnell (1846-1891), la figura principal del Partit Parlamentari Irlandès: «Ell hi trobarà la substància del que caldria dir sobre la nova Llei agrícola de Gladstone».¹⁹⁰ Al cap i a la fi, per a Marx

les autèntiques complexitats del problema de la terra a Irlanda —que efectivament no són especialment irlandeses— són tan grans que l'única manera de resoldre-les seria concedir l'autogovern als irlandesos i, així, obligar-los a trobar una solució per si sols. Però John Bull és massa estúpid per entendre-ho.¹⁹¹

188. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:84; MEW, 35:180-181. Sobre la reacció de Marx, vegeu també el record de Hyndman d'una trobada amb ell en aquella època: «Quan parlava amb una viva indignació de les polítiques del Partit Liberal, especialment respecte a Irlanda, els ulls enfonsats del vell guerrer s'il·luminaven, el seu nas ample i fort i el seu rostre es movien amb passió, i de la boca li rajava una torrentada vigorosa d'improperis». Hyndman, *op. cit.*, 247. Sobre les mesures de Gladstone entre 1880-1881, vegeu Richard Shannon, *Gladstone*, vol. 2: 1865-1898 (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999), p. 248-278. Sobre les seves opinions en respecte amb Irlanda, vegeu Colin Matthew, *Gladstone: 1875-1898* (Oxford: Clarendon Press, 1995), p. 183-210; i James Camlin Beckett, *The Making of Modern Ireland 1603-1923* (Londres: Faber and Faber, 1981), p. 389-394.
189. Karl Marx a Jenny Longuet, 29 d'abril del 1881, MECW, 46:90; MEW, 35:187.
190. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:84; MEW, 35:180.
191. Karl Marx a Jenny Longuet, 29 d'abril del 1881, MECW, 46:90; MEW, 35:187. Als últims anys de la seva vida, Marx feia servir el nom fictici de John Bull, que ja era d'ús comú, com una personificació de la Gran Bretanya.

En general, no es pot dir, certament, que Marx es mostrés gaire entusiasta de viure sota la monarquia anglesa. La mort de Benjamin Disraeli (1804-1881), dues vegades primer ministre i durant molts anys dirigent del Partit Conservador, es va esdevenir el 19 d'abril i va suscitar una campanya «d'exaltació». A Marx això li va semblar «l'última follia de Londres», que «va donar a John Bull la satisfacció d'admirar la seva pròpia magnanimitat». Efectivament, el segon govern de Disraeli (1874-1880) va veure un episodi negatiu darrere l'altre: en afers estrangers, la segona guerra afganesa i el conflicte sagnant a Sud-àfrica conegut com la Guerra Anglo-Zulú, i en economia, la caiguda en la producció agrícola i industrial. Aquestes eren les raons de la seva derrota demolidora a les eleccions generals del 1880.

Reflexionant sobre el retorn pòstum a la popularitat de Disraeli, Marx va comentar: «No és “fantàstic” cantar les gràcies d'un home mort a qui poc abans que estirés la pota el rebíeu amb pomes podrides i ous passats?». Potser, va assenyalar sarcàsticament, això era fet per ensenyar a «les classes baixes» que «per molt que els seus “superiors naturals” es puguin barallar durant la vida “pel rang i pels diners”, la mort posarà llum a la veritat; és a dir, que els caps de les “classes dominants” sempre són “homes grans i bons”». ¹⁹²

Tampoc no podia sofrir el clima anglès. El 6 de juny es queixava amargament a la seva filla «del temps infernal, plujós i fred d'avui i ahir», que havia coincidit amb les accions de protesta dels irlandesos a la capital anglesa. Havia estat «una de les males passades que el pare celestial es reserva per als plebeus, el bestiar boví i els bens de Londres. Ahir amb la pluja va esguerrar la manifestació de Parnell al Hyde Park». ¹⁹³

Naturalment, Marx no va deixar de banda en absolut els dos països més importants del continent, Alemanya i França. Com en temps passats, s'hi va interessar activament sempre que li era possible, reunint-se amb dirigents polítics d'esquerreres, autors de llibres de teoria socialista i d'altres que van escriure articles en diaris i revistes en suport del moviment proletari.

192. *Ibid.*; *ibid.*

193. Karl Marx a Jenny Longuet, 6 de juny del 1881, MECW, 46:95; MEW, 35:194.

Durant el decurs del 1880, Marx va estar especialment actiu respecte del moviment obrer francès i va contribuir al seu progrés tan oportunament i de manera tan adient com li va semblar. L'octubre de l'any anterior, la Fédération du parti des travailleurs socialistes de France, nascuda d'una fusió de diversos corrents socialistes, va celebrar un congrés a Marsella. El desenvolupament d'aquesta trobada va estar marcat pel conflicte entre «possibilistes», encapçalats per l'exanarquista Paul Brousse (1844-1912) i un altre corrent més proper a les idees de Marx, liderat per Jules Guesde (1845-1922). Quan aquest darrer grup va aglutinar una majoria, Marx va comentar a Sorge: «La colla anticomunista, composta per elements molt heterogenis, finalment va ser derrotada al Congrés de Marsella».¹⁹⁴

Guesde, que amb les eleccions a la vista havia d'elaborar un programa polític, es va adreçar a Marx perquè l'ajudés, i Paul Lafargue els va organitzar una reunió a Londres pel maig del 1880. Aquest és l'origen del *Programa electoral dels obrers socialistes* (1880), que va aparèixer en diversos diaris francesos a la primavera i que es va adoptar a Le Havre al congrés fundacional del Parti ouvrier français. La contribució de Marx a l'hora d'especificar les reivindicacions principals de la classe obrera va ser decisiva.¹⁹⁵ Començant pel punt que els obrers no podrien ser mai lliures en un sistema de producció basat en el treball assalariat, Marx va declarar que la seva emancipació només s'aconseguiria «després de l'expropiació política i econòmica de la classe capitalista i el retorn de tots els mitjans de producció a la propietat col·lectiva».¹⁹⁶ La classe obrera, continuava, hauria de combatre qualsevol tipus de discriminació i actuar per tal d'acabar amb la posició subalterna de les dones en relació amb els homes: «L'emancipació de la classe productiva és la de tots els éssers humans, sense distinció de raça o sexe».¹⁹⁷

194. Karl Marx a Friedrich Sorge, 14 de novembre del 1879, MECW, 45:422; MEW, 34:422.

195. Engels en va revelar el rerefons en una carta a Bernstein: «Els temes els hi va dictar [a Guesde] Marx, aquí a la meua habitació, en presència de Lafargue i jo mateix... [Era] un prodigi de raonament lògic, calculat per explicar coses a les masses en poques paraules. Rarament he vist una cosa igual i, fins i tot en aquesta versió concisa, em va semblar admirable». Friedrich Engels a Eduard Bernstein, 25 d'octubre del 1881, MECW, 46:148; MEW, 35:232.

196. Karl Marx, «Preamble to the Programme of the French Workers' Party», MECW, 24:340; «Einleitung zum Programm der französischen Arbeiterpartei», MEW, 19:238.

197. *Ibid.*; *ibid.*

La part econòmica del *Programa electoral dels obrers socialistes* especificava clarament dos punts crucials: «La prohibició legal als caps de contractar treballadors estrangers amb un sou inferior al dels treballadors francesos», i «la mateixa paga per la mateixa feina, per als treballadors dels dos sexes».¹⁹⁸

Els treballadors haurien de donar suport a una forma de govern que pogués garantir la seva màxima participació. Haurien de lluitar per «la supressió del deute públic»,¹⁹⁹ per la «transformació de tots els impostos directes en un impost progressiu sobre els ingressos», i per eliminar el suport de l'estat als ordes religiosos. La classe treballadora també hauria de demanar el dret a l'educació pagada amb diner públic per a tothom i lluitar per l'anul·lació de tots els contractes que han privatitzat propietat pública (bancs, ferrocarrils, mines, etcètera). Al mateix temps, hauria de mobilitzar per a aquesta «operació tots els tallers de propietat estatal i posar-los en mans dels obrers que hi treballen». L'organització política del proletariat, incloent-hi la constitució «d'un partit polític diferenciat»²⁰⁰ que competís amb els partits democràtics i lluités contra els burgesos, era essencial per a l'assoliment d'aquests objectius.

En una carta a Sorge, Marx va explicar que «amb l'excepció de certes bestieses, com el salari mínim fixat per llei» —que corria el risc de convertir-se en el màxim que qualsevol capitalista acceptaria—²⁰¹ la secció econòmica del document consistia «única-ment en les reivindicacions que, efectivament, han sorgit espontàniament del mateix moviment dels treballadors». Per a Marx, «fer baixar els treballadors francesos del seu núvol-capoll

198. Jules Guesde i Paul Lafargue, «Le programme du Parti ouvrier», a Jules Guesde, *Textes Choisis, 1867-1882* (París: Éditions sociales, 1959), p. 118. Sobre Guesde, vegeu Jean-Numa Ducange, *Jules Guesde: The Birth of Socialism and Marxism in France* (Londres: Palgrave Macmillan, 2020).

199. *Ibid.*

200. Karl Marx, «Preamble to the Programme of the French Workers' Party», MECW, 24:340; MEW, 19:238.

201. El novembre del 1880, en una carta al seu marit, la filla gran de Marx, Jenny Longuet, s'havia referit a la discussió entre el seu pare i Guesde: «Sobre la qüestió de fixar un salari mínim, potser t'interessarà saber que el papa va fer tot el que va poder per convèncer Guesde que ho tragués del programa explicant-li que aquesta mesura, si s'adoptés, produiria, segons les lleis econòmiques, el resultat de convertir aquest mínim fixat en un màxim. Però Guesde s'hi va posar fort, afirmant que així s'hauria guanyat, com a mínim, una certa influència sobre la classe obrera. Jenny Longuet a Charles Longuet, 23 de novembre del 1880, MECW, 46:474.

verbal i que toquessin de peus a terra ja era un enorme pas endavant, i per tant va generar molt de recel entre els falsos intel·lectuals francesos que es guanyaven la vida fent de “pescanúvols”. També va incidir en el fet que, per primera vegada, el programa l’havien discutit entre els treballadors —«una prova que [era] el primer moviment obrer de França».²⁰² Marx clarament distingia aquesta fase de la que hi havia hagut anteriorment, en què «les sectes rebien els seus eslògans dels fundadors, mentre que el gruix del proletariat seguia els burgesos radicals o pseudoradicals i lluitaven per ells quan arribava el dia, només per acabar escorxats, deportats, etcètera, l’endemà a mans dels mateixos individus que els havien col·locat al front».²⁰³

El març del 1880, Marx havia ofert el seu suport a una altra iniciativa política de la Federació de Treballadors Socialistes de França. Ell va fer un esborrany del *Qüestionari dels treballadors* (1880), un qüestionari llarg, de 101 punts, que es va publicar en el número d’abril de *La revue socialiste*, abans que se’n distribuïssin 25.000 exemplars «per tot França». En un dels relats habituals que enviava a Sorge a l’altra banda de l’Atlàntic, va explicar que aquest diari també —encara que l’editava Benoît Malon (1841-1893), un home que havia estat proper a les posicions de Bakunin— aleshores «se sentia inclinat [...] a abraçar el socialisme científic modern».²⁰⁴

En la seva breu introducció al qüestionari, Marx va escriure que els treballadors «es basten sols per descriure amb ple coneixement les desgràcies que pateixen, i que només ells, i no els salvadors enviats per la Divina Providència, poden aplicar enèrgicament els remeis guaridors per a les malalties socials dels quals són presa». Les seves respostes s’utilitzarien per exposar «els fets i els crims de l’explotació capitalista» —una «declaració de greuges» que eren «la primera acció que havia de dur a terme la democràcia socialista

202. Karl Marx a Friedrich Sorge, 5 de novembre del 1880, MECW, 46:43-44; MEW, 34:475-476.

203. Ibid., MECW, 46:44; ibíd., MEW, 34:476. Entre les «bestieses», Marx hi incloïa la supressió de les herències (punt 12è del programa) i una vella demanda saintsimoniana, contra la qual havia polemitzat amb Bakunin a l’Associació Internacional de Treballadors: «Si la classe obrera tingués prou poder per abolir el dret de successió, tindria prou poder per procedir a l’expropiació, que seria un procediment molt més senzill i eficient». Karl Marx, «On Inheritance», a *Workers Unite: The International 150 Years Later*, ed. Marcello Musto (Londres: Bloomsbury, 2014), p. 159.

204. Karl Marx a Friedrich Sorge, 5 de novembre del 1880, MECW, 46:43; MEW, 34:475.

[...] per preparar el camí per a la regeneració social».²⁰⁵ En una altra publicació, Marx havia descrit el significat polític d'iniciatives com l'Associació Internacional de Treballadors,²⁰⁶ i les investigacions contingudes en els informes per a inspectors de les fàbriques angleses, els també anomenats «Llibres blaus», eren fonamentals, i també a un nivell purament teòric, per a la redacció del primer volum d'*El capital*.

Juntament amb la recopilació de tota la informació possible sobre les condicions de treball del proletariat francès, l'objectiu de Marx era ajudar els treballadors a tenir més consciència crítica del *modus operandi* capitalista. El *Qüestionari dels treballadors* estava dividit en quatre parts. En la primera, als treballadors se'ls demanava que descriguessin la fàbrica on treballaven, i especialment que donessin el màxim de detalls possibles sobre la «divisió del treball» i «l'esforç muscular i nerviós exigut i els efectes generals sobre la seva salut». També hi havia preguntes sobre qüestions com els incidents a la feina i «els efluvis [...] perjudicials per a la salut i [provocadors] de malalties específiques».²⁰⁷

La segona part demanava detalls sobre l'ocupació dels treballadors: quants dies i quantes hores treballaven, si també havien de treballar de nit, quant els penalitzaven per arribar tard, si es respectaven les lleis que prohibien el treball infantil, quina mena d'escolarització (si n'hi havia) es facilitava als infants i als joves del seu gremi, i si es feia en un local destinat específicament a aquesta activitat.²⁰⁸

La tercera part es concentrava principalment en el sou. Es demanava als treballadors que especifiquessin si els pagaven per tarifa horària o per peça, la quantitat de «salaris pagats a les dones i als infants» al mateix taller, l'extensió del «crèdit donat a l'amo [...] abans de percebre el pagament per la feina [...] ja feta», i si els

205. El qüestionari francès, amb la seva breu introducció, es basava en l'original que Marx va redactar, mig en anglès i mig en francès: vegeu Karl Marx, «Workers' Questionnaire», a MECW, 24:328-334; «Fragebogen für Arbeiter», MEW, 19:230-237.

206. Vegeu el «General Scheme of the Inquiry» que Marx va preparar el 1867 i va inserir en les «Instructions for the Delegates of the Provisional General Council: The Different Questions», MECW, 20:186-187; «Instruktionen für die Delegierten des Provisorischen Zentralrats zu den einzelnen Fragen», MEW, 16:192.

207. Karl Marx, «Workers' Questionnaire», MECW, 24:329; «Fragebogen für Arbeiter», MEW, 19:231.

208. *Ibid.*, MECW, 24:329-330; *ibid.*, MEW, 19:232-233.

pagaven «per setmanades o per mesades». Quins eren els efectes del retard en el pagament dels salaris,²⁰⁹ i si eren suficients per a les despeses bàsiques.

La quarta part i última del *Questionari dels treballadors* estava relacionada amb les lluites de classe. Marx volia que els mateixos participants expliquessin els motius pels quals iniciaven una vaga, si «existien associacions de resistència» per a l'ajuda mútua i com s'organitzaven. També si hi havia cooperatives gremials en el sector del treballador, i si fos així, com es controlaven. Hi havia «tallers en el sector en què el pagament als treballadors es fes parcialment en forma de salaris i en part en forma de l'anomenada participació en els beneficis?».²¹⁰ Per a Marx, aquesta «participació de beneficis» era la nova enredada que la burgesia volia vendre a la classe treballadora.²¹¹

En els més de trenta anys que va passar a Londres, igual que en els pocs viatges que va poder fer, Marx va tenir l'oportunitat de conèixer centenars de militants i intel·lectuals dedicats a la causa de les classes treballadores. Li causava un plaer especial rebre visites de joves, perquè, tal com va expressar ell mateix, «He de formar gent perquè continuïn propagant el comunisme darrere meu».²¹²

També va ser el 1881 quan Marx va conèixer Kautsky, però no li va fer una impressió gaire positiva, ni de bon tros. Tot i que és «una persona prou correcta a la seva manera», essencialment era «un mediocre. És estret de mires, saberut (i només té 26 anys) i sentencios; en certa manera és diligent, molt aficionat a les estadístiques, però no sembla que en tregui gaire profit. Pertany, per natura, a l'estirp dels filisteus». Per tant, Marx va confessar en to de broma a la seva filla Jenny que havia decidit «descarregar-lo tant com pugui a l'*amigo*

209. *Ibid.*, MECW, 24:331; *ibid.*, MEW, 19:233.

210. *Ibid.*, MECW, 24:334; *ibid.*, MEW, 19:236.

211. Vegeu D. Lanzardo, «Intervento socialista nella lotta operaia. L'inchiesta operaia di Marx», *Quaderni Rossi* 5 (abril del 1965): 17. Segons Maximilien Rubel, *Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle* (París: Rivièrre, 1957), el que diferenciava el questionari de Marx dels que hi havia hagut abans a França era «el seu caràcter de classe: es convidava els treballadors a descriure la seva situació econòmica i social en primera persona i per als seus fins» (*ibid.*, 416-417). Segons el punt de vista de Marx, era «un veritable manual de política econòmica per al treballador. [...] La finalitat de Marx era encoratjar els treballadors francesos a ser conscients de la seva alienació social» (*ibid.*, p. 424).

212. Lafargue, a *Reminiscences of Marx and Engels*, ed. Institute of Marxism-Leninism, p. 72.

Engels», i va afegir que l'amic havia començat a jutjar-lo de manera «molt més indulgent» després d'haver descobert que posseïa «un gran talent amb el beure».²¹³

Aquell estiu, Marx va seguir de prop els fets que envoltaven les eleccions a França. Léon Gambetta (1838-1882) tenia possibilitats d'arribar a primer ministre i la seva Unió Republicana de guanyar la majoria d'escons al parlament. Dues setmanes abans de la votació, va confiar les seves prediccions a Engels:

Pot ser que l'extrema esquerra augmenti una mica els números, però el resultat principal serà, segurament, la victòria de Gambetta. Estant així les coses a França, la rapidesa del període electoral decidirà la situació a favor dels busca-raons que tenen nombrosos «baluards», dels futurs aspirants a ocupar places en la maquinària del govern, dels que controlen la «caixa», etcètera. Els «Grévystes»²¹⁴ haurien pogut passar la mà per la cara a Gambetta si, després de les últimes derrotes, haguessin tingut la força de fer fora del gabinet els seus satèl·lits Cazot, Constans i Farre. Com que no ho van fer, tots els caçadors de càrrecs, els especuladors de borsa, etcètera, diuen: «Gambetta és l'home ideal». [...] Els atacs generals que es fan contra ell, cada dia, a la premsa radical i reaccionària contribueixen a donar-li prestigi malgrat totes les seves ximpleries. Per acabar-ho d'adobar, els pagesos consideren que Gambetta és el *non plus ultra* del republicanisme possible.²¹⁵

213. Karl Marx a Jenny Longuet, 11 d'abril del 1881, MECW, 46:81-82; MEW, 35:177-188. De fet, Engels no va demostrar sentir gaire simpatia per Kautsky; preferia molt més un altre jove cervell del partit alemany, Bernstein. Tal com va explicar a August Bebel –el líder socialista alemany que tant ell com Marx tenien en gran estima–, Bernstein «té un gran tacte i copsa les coses a la primera; exactament el contrari de Kautsky, que és un paio decent, però un pedant. És un perepinyetes de naixement; a les seves mans les qüestions complexes no es tornen mai senzilles, sinó més aviat les que són simples es compliquen». Segons Engels, «en articles més llargs, més adequats per a un setmanari, a vegades és capaç d'escriure coses excel·lents, però amb la millor intenció del món, no podrà mai vèncer la seva natura. És més forta que ell. En un diari, un doctrinari d'aquesta mena és un desastre amb potes». És per això que Engels va fer tot el que va poder –i se'n va sortir– per convèncer Bernstein que continués editant el setmanari *Der Sozialdemokrat*. Friedrich Engels a August Bebel, 25 d'agost del 1881, MECW, 46:137.

214. És a dir, els seguidors de Jules Grévy (1807-1891), president de la República i figura emblemàtica dels republicans oportunistes.

215. Karl Marx a Friedrich Engels, 9 d'agost del 1881, MECW, 46:117; MEW, 35:17.

Més endavant, aquell mateix mes, Marx va escriure a Engels sobre «la situació del partit dels treballadors [la Federació de Treballadors Socialistes de França] a París». Prosper-Olivier Lissagaray (1838-1901), un revolucionari i autor de *La història de la Comuna de París de 1871* (1876), a qui Marx considerava «completament imparcial respecte a això», li havia dit que «malgrat que existís només com a llavor, ell sol compta pel que sigui en comparació amb els partits burgesos de tots els matisos». La seva organització «malgrat que encara sigui inconsistent i més o menys fictícia», era «prou disciplinada per poder comptar amb candidats a tots els *arrondissements*, per fer notar la seva presència a les reunions i irritar la gent de la societat oficial». Marx ho havia comprovat tot de primera mà llegint «els diaris de París de totes les tendències» i observant que «no n'hi ha cap que no rondini davant d'aquesta plaga: el partit col·lectivista obrer».²¹⁶

El món sencer, per tant, era contingut en la seva cambra. Encara que estigués assegut al seu escriptori, entre l'estudi de les transformacions socials dels Estats Units d'Amèrica, les esperances nodrides per la fi de l'opressió colonial a l'Índia, el suport a la causa feniana, l'anàlisi de la crisi econòmica a Anglaterra i el seguiment de les eleccions a França, Marx observava constantment els senyals dels conflictes socials que es desenvolupaven a qualsevol punt del món i intentava seguir-los sorgissin allà on sorgissin. Solia dir d'ell mateix, sense que li manqués raó: «Soc un ciutadà del món i allà on em trobo, actuo».²¹⁷ Els últims anys de la seva vida no van desmentir aquesta manera de ser.

216. Karl Marx a Friedrich Engels, 18 d'agost del 1881, MECW, 46:133-134; MEW, 35:27-28.

217. Lafargue, a *Reminiscences of Marx and Engels*, Institute of Marxism-Leninism, p. 73